

پاسي ٽڙ ٿيڻ منڊ لاول

منهنجي دنيا ڇڏي وياڪل

سراج

ياسي قزقي، رمندا بادل

منهنجي دنيا، هيڪل وياڪل
(ناول)

سراج

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولسي محمد، حيدرآباد سنڌ.
1989

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر 55 سو ٽيڙهن
ڇپائيندڙ

نيو فيلڊس پبليڪيشنس

ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

نيو فيميس پرنٽنگ پريس

هوم اسٽيڊ هال ڇاڙهي، حيدرآباد.

نومبر 1988ع

آگسٽ 1989ع

فتاح هاليپوٽو

قيمت

بهرپون ايڊيشن

ٻيو ايڊيشن

ٽائيٽل ڪلاڪرافٽ

30 رڍيا

(سڀ حق ۽ واسطا ٽائم)

MUNHINJEE DUNIYA HAYKAL VIYAKAL
(Novel) written by **SIRAJ**. Published by **New Fields**
Publications, Tando Wali Mohammed, Hyderabad
Sind, Pakistan. First Edition November 1988.
Second Edition August 1989.

افقساب

سند جي آن پيڙهيءَ جي نالي
جنهن
اسان جي ڪچي ۽ ۾ گهٽ وجهڻ وقت
اهو به شايد نه سوچيو ته آزاد پکي ۽
کي به پيجري ۾ بند ڪيو ته کيس پنهنجي
لات به لائين لڳندي، ۽ ان
کي وساري وهندو!

سراج

پيش لفظ

دل ٿي چوي ته هن ناول بابت به اکر پڙهندڙن جي گوش گذار ڪري ڇڏيان. هيءُ ناول سون تڏهن لکڻ شروع ڪيو هو، جڏهن اڃا نوڪريءَ جو ڪم ڪڍي ۾ هو. مون کي ياد آهي ته جن ڏينهن مون ناول پورو ڪيو هو، انهن ئي ڏينهن مان هڪ ڏينهن، ڪن پيارن يارن ۽ دل گهرين دوستن جي هڪ محفل مٽي هئي. اياز سکر کان آيو هو. رشيد ڀٽي ساڻ هوس. رباني ۽ تنوير به هئا. پانپان ٿو ته (رسول بخش) پليجو به هو. اسان سڀني جو مهندار محمد ابراهيم جويو ۽ شيخ صاحب (ع.ق) ۽ (شايد) مراد علي مرزا به هئا. ڪن ٻين يارن جا نالا وسر نه ٿا. ان محفل ۾ نياز پنهنجو هڪ نئون گيت، نهايت درد ۽ سوز سان، سر ۾ جهونگاري ٻڌايو هو. نياز به ان وقت نوان تجربا ڪري رهيو هو. شاعر ته هونئن ئي غضب جو آهي. پر گيت ۽ ماهيا چوڻ ۾ هن جو، ڪو سبب نه آهي. ان خوبصورت گيت جا ٻول ڪجهه هن ريت هئا.

منهنجي دنيا، هڪل وياڪل، تنهنجي دنيا، سڀ رنگ سائون
 منهنجي دنيا، مرگه ترشنا، تنهنجي دنيا، رسندا بادل!

اها جهونگار اڃا تائين منهنجي هڪ ٽپ تي محفوظ آهي. مون ان وقت ئي يارن کي چيو هو ته پنهنجي ناول جو نالو رکندس ”منهنجي دنيا مرگه ترشنا!“ جڏهن منهنجو ڪتاب ”سنڌي ٻولي“ ۱۹۶۴ع ڌاري ڇپيو، تڏهن منهنجي دوست ۽ پبلشر احمد (زيب ادبي مرڪز واري احمد) ان نالي جو اعلان به ڪري ڇڏيو. پر ان کان پوءِ ۱۹۶۵ع واري جنگ لڳرائي وئي. اياز ۽ رشيد ڀٽي جيل موڪليا ويا. منهنجو هيانءُ هجي ويو. (آءٌ سارتر جي وصف موجب، بنيادي طرح ڪانئر آهيان) لکڻ ته ڪونه ڇڏيم پر ناول ڇپائڻ سان ارواح ڪڇي ويو. لطيف جي روايت وانگر ”لکي مٽ ۾ وجهي ڇڏيم!“ احمد

منتون ڪندو رهيو ته نقل ڪري کيس ڇپائڻ لاءِ ڏيان، پر دل مڃي ٿي نه. ٿورو ئي وقت پوءِ مولوي عبدالواحد جي ”زورادري“ ۽ شمشير جي ”ارم زورائي“ تي کين هڪٿي ڪهاڻي ”نئين زندگي“ لاءِ ڏنر. ڪهاڻي جنگ جي موضوع تي هئي. پر اها ڳالهه وسري ويو ته ”نئين زندگي“ سرڪاري پرچو هو. شمشير جي مجبوري به سمجهان ٿو. جيڪڏهن ڪهاڻي نه ڇپي ها ته سانس شڪايت ڪونه ڪريان ها. (اڄ به ياريءَ جي حجت سمجهي پيو شڪايت ڪريان!). هن ڪهاڻيءَ جي پڇاڙي (ٻه جملو) بدلائي ڇڏي! ڪهاڻي مري ويئي. سڄو امپيڪٽ ختم ٿي ويو. ڪهاڻي لکڻ تان ارواح ڪڍي ويو. آءٌ ماڻ ٿي ويس. ڪڇ عرصو ته لکڻ تي دل نٿي ٿئي. ناول ڪسي ”مٽ مان ڪڍڻ“ جو جيڪو حرص ٿيندو هو، سو به ٿڌو ٿي ويو.

ڪجهه وقت کانپوءِ، بيمار ٿي پيس. علاج ڪرائڻ لاءِ لنڊن پهتس. اتي خبر پئي ته نئين زندگي واري ڪهاڻي (جيڪا شمشير بي ضرر بڻائي ڇڏي هئي) ۽ منهنجن ٻين ڪهاڻين ۽ مضمونن جي سرڪاري سطح تي ڇنڊ ڇاڻ پئي ٿي. فائيل جو پيٽ پرڄي ڦاٿڻ تي هو. ان فائيل ۾ اهي قسطوار مضمون به هئا جيڪي ”ڪاروان“ ۽ ”مهراڻ“ (روزانه اخبارن) ۾ ڇپجندا رهيا هئا. (انهن مهربانن مان ٽي چار مهربان مرحوم ٿي ويا آهن. خدا سندن مغفرت ڪري!) ان سان گڏ اردوءَ ۾ جيڪي جڻهون ٿينديون رهيون، سي به فائيل جو پيٽ پرينديون ويون. (ڪجهه سالن کانپوءِ ان فائيل جو ”ديدار“ نصيب ٿيو، تڏهن سڀ حقيقتون سامهون آيون!) خير، جڏهن موٽي آيس ته ان فائيل جي طفيل ۲۰۳ ۾ نالو اچي ويو. ڏاڍي ڪاوڙ آيو. (مون جهڙا ڪانئر جڏهن ڪاوڙيا آهن، تڏهن وڌيڪ ڦوڪبا شوڪبا آهن!) ان ڪاوڙ ۾ ”پڙاڏو سوئي سڏ“ لکڻ لڳس. هيڏانهن ۲۰۳ واري انڪواري هلندي رهي، هوڏانهن روز صفحن

جا صفحا لکندو رهيس. اهو به عجيب اتفاق ٿيو جو جنهن ڏينهن (۳- اپريل ۱۹۷۰ع) تي ناول لکي پورو ڪيم، ان ساڳي ڏينهن تي نوڪريءَ سان رٽائر ٿيڻ جو پروانو مليو. (ناول نومبر ۱۹۷۰ع ۾ شايع ٿيو هو.)

ان کان پوءِ جيڪي اٺون پتلون ٿيون، انقلاب ۽ زلزلو آيا، سي ويجهي تاريخ جو حصو آهن. انهن تي لکڻ جو نه هي وقت آهي، نه پاڻ ۾ ان جو حوصلو ٿو پائيان. (بنیادي ڪانفرنس ڪا صحتمند علامت نه آهي!) نئين سر نئين روزگار سنڀالڻ ۾ ڪجهه غرضو لڳي ويو. ڪجهه ان ”نگ و دو“ ۽ ڪجهه ذهني زلزلن وري بيمار ڪري وڌو. مرض اهو ساڳيو هو جيڪو لنڊن گهلي ويو هو. وري ڊاڪٽرن جي حوالي. منهنجي گهر واري سڀا ۽ منهنجي هڪ پياري دوست ڊاڪٽر جماليءَ جي گڏيل سازش مون کي هڪ نئون ڊپ ڏياريو. (ڪانفرنس لاءِ نئون ڊپ به ڪاوڙ جو باعث بڻيو آهي.) اهو ڊپ اڃا تائين طاري آهي ته جيڪڏهن لکڻ بند ڪيم، ۽ ٽي ڏهاڪا پراڻي ناول کي ڇپائيءَ لائق بنائڻ لاءِ ڪم نه ڪيم ته ذهني اڌ رنگ ٿي پوندم! سخت ڪاوڙ آيم (۽ اڃا تائين ڪاوڙ جي زير اثر آهيان!). نتيجو اهو ٿيو آهي ته سڄو ڏينهن روزگار لاءِ گهي گهي رات جو لکندو آهيان، ۽ ناول کي درست ڪرڻ جو ڪم اچي پورو ڪيو اٿم.

جيئن مٿي چيو اٿم ته ناول جو اصولوڪو نالو ”منهنجي دنيا، مرگه ترشنا“ رکيو هوم پر جڏهن درست ڪرڻ وينس ته ڏنم ته ٽيڪنيڪ جي لحاظ کان ناول ٽن ڪتابن تي مشتمل آهي: ”ٽرايلاجي“ Trilogy آهي. انهن مان پهرئين ڪتاب جو نالو رکيو اٿم ”منهنجي دنيا، هيڪل وياڪل“ ٻئي ڪتاب جو نالو آهي ”منهنجي دنيا، سڀ رنگ سانول“ ۽ ٽئين ڪتاب جو نالو ٿيندو ”منهنجي دنيا، مرگه ترشنا!“ سڄي ڪتاب جو نالو پوءِ به گهربل هو. ذهن تي نالو ٿري آيو: ”پيامي ڌرتي، زمندا

بادل“ (هن تحريف تي نياز اڳيان شرمندو آهيان. اميد ته هو درگذر ڪندو!) سو ”پياڻي ڌرتي، رمندا بادل“ جو پهريون ڪتاب حاضر آهي. ڪڏهن ڪڏهن تاريخ پاڻ ورجائيندي آهي. سنڌ جي تاريخ به شايد هاڻ کي ورجايو آهي. تازين چونڊن ۾ سنڌين هڪڙو فيصلو ڏنو آهي. ان فيصلي کي سمجهڻ ڪا ڏکي ڳالهه ڪانه آهي. سنڌين وٽ نياڻي ست قرآن آهي. سنڌين وٽ هڪڙي ٻي به روايت آهي ته جيڪو سندن ٻنهن پنهنجو هجي، سو سندن پنهنجي حوالي سان بي گناهه ماريو وڃي، ان کي وسارڻ هنن جي وس کان ٻاهر آهي. هنن مومن جي ڌڙي جي ساک تي فيصلو ڪيو آهي. ان فيصلي جي صحيح يا غلط هجڻ جو سوال پڇڻ وارا تاريخ کي وساري ٿا وڃن. هو شاهه عنايت شهيد ۽ مخدوم بلال شهيد کي وساري ٿا وڃن. سنڌين جا فيصلا نبيجن ٿاڻن بالاتر آهن. انهن کي جنم ڏيئي فيصلا سڏڻ به غلط آهي. اهي سپردگيءَ جا فيصلا آهن. اهي احساس جا فيصلا آهن. انهن فيصلن کي تاريخ تي ڇڏي ڏيڻو آهي ڇاڪاڻ ته لطيف فقط سنڌين لاءِ ئي هي لفظ چيا هئا ته:

عاشق زهر پياڪ، وه ڏسي وهن گهڻو!

تاريخ جو وه پيڻ ئي سنڌي قوم کي ٻين قومن کان ممتاز ۽ مختلف ڪري ٿو. عجيب ڳالهه رڳو اها آهي ته وه پيڻ کان پوءِ به نه رڳو اسين جيئرا آهيون، پر جيئري هجڻ جي هام به هڻي سگهون ٿا.

سراج

ع. ڊسمبر ۱۹۸۸ع

ڀل ملان جو تہ ڪو ڀيہ ٿي ڪونهي، پر هيل جھوڪ
 شريف جو مٿڙو واه جو لڏو هو. ماڻهو ائين اچي گهاٽ ٿيا
 هئا، ڇڻ تہ وري الائي شاه عنایت جي چائنٺ تي اچڻ ٿئي
 يا نہ. سموري سنڌ اٽلي پئي هئي: ماڻهن تي چيو تہ ڀٽ جو
 مٿڙو بہ ماڻهن کان وسري ويندو. ڪن تہ ائين ٿي چيو تہ
 انگريزن، پنهنجي فتح جي خوشيءَ ۾، ڪامورن کي اک هڻي
 هئي تہ هيل مير اهڙو لڳي جو هيءُ سال ڪنهن کان بہ نہ
 وسري ڪن وري ائين ٿي چيو تہ ماڻهن کي پڪ هئي تہ هاڻ
 جنگ ختم ٿي آهي تہ انگريزن جا ڏينهن بہ اچي پورا ٿيا
 هئا. ۽ آزادي اجهو تہ آئي. آزاديءَ جو اوسمٽڙو ڪندي ڪندي
 ماڻهن جا نيڻ ٽڪجي پيا هئا ۽ هنن رڳو آزاديءَ جي آسري
 تي ئي چيچ وجهڻ ٿي گهريا. آزادي ڇا آئيدي، ان جو اونو
 ڪنهن کي بہ ڪونه هو. چتيهن ۾ جڏهن سنڌ بمبئيءَ کان جدا
 ٿي هئي، تڏهن بہ ماڻهن سنڌ جي ”آزاديءَ“ تي خوشيون
 ملهائون هيون. الائي ڇو ماڻهن کي ”آزادي“ ۽ ”ڇوٽڪاري“
 جھڙا لفظ ٻڌڻ سان ئي خوشي ٿيڻ لڳندي هئي. شايد انهن
 لفظن ۾ ئي ڪا اهڙي گالھ هئي، جنهن ماڻهن جي احساس
 جي ڪنهن اهڙي تڙڪي ڇيڙي ٿي ڇڏيو جنهن مان خوشيءَ
 جا سر سنگيت نڪرڻ ٿي لڳا. چتيهن کان پوءِ بہ سنڌ جي
 بهراڙين کي ڪو فائدو خير ڪو پهتو هو: وڏن وڏن شهري
 ماڻهن جيڪي خواب کين ڏيکاري هئا، سي سايان ڪڏهن
 ٿيندا، سو کانئن ڪنهن بہ ڪونه پڇيو هو. هيل بہ ماڻهن رڳو
 اها گالھ ٿي ڪئي تہ انگريز ويندو تہ سموريون بي انصافيون
 ختم ٿي وينديون. پنهنجا راڳ پاڳ هوندا. پنهنجا فيصلو ماڻهو

ٻاڻ ڪندا. ڪاموري ڪهڙي هينئر انگريزن جي اشاري تي جيڪي ظلم ٿي ڪيا، سي ختم ٿي ويندا. پوليس جو ماڻهن کي سڙ ڏهين ۾ هروڀرو ٿي ٻڌو، سو آزاديءَ کانپوءِ ڪين مجال ٿي ڪانه ٿيندي! وڏي ڳالهه ته هر ماڻهوءَ کي پنهنجو بنيءَ ٽڪر هوندو، پنهنجو صاف مٿو گهرڙو هوندو، اسڪول ۽ اسپتالون سندن در تي هونديون، انصاف ٿي انصاف جو دور هوندو! مجال آهي وڏيري جي، جو ڪنهن هاري ناريءَ کي بيدخل ڪري، يا هن جي ننگن ۾ اک وجهي! اڌ بڻئيءَ کان وڌيڪ وڏيري کي ڪجهه به نه ملندو. ٻچ ۽ ڍلون به وڏيري جي ڪنڌي ٿينديون. هٿ-واٽين ۽ سينين، قرضن ۾ گرويءَ جي ڦالي تي زمينن جا جيڪي ڪانا ڦيرائي ڇڏيا هئا، سي زمينون به اصل مالڪن کي موٽي ملنديون! جيترا هئا وات، اوتريون هيون ڳالهيون. ميڙن ملاڪڙن ۾ ننڍا نيتا جوان توتاڙا ۽ بونبو کڻيو، عجب جهڙيون ڳالهيون ڪندا وڻندا هئا؛ انگريز هيٺن، انگريز هونئن؛ ”آزادي اسان جو حق آهي“؛ ”سوراج وٺي رهنداسون“! الائجي ڪٿان جي ڳالهه ڪٿان وڃي ڪيندا هئا. وڏي ڳالهه ته ننڍيون نيتيون زائفتائون به انهن سان گڏ هونديون هيون. سي وري مائين ۽ زائفتائن جي وچ ۾ ويهي آزاديءَ جي برڪتن بابت اهڙيون اهڙيون ڳالهيون ٻڌائينديون هيون، جو پوڙهيون پڪيون به چونديون هيون: ”مٿو کڏس، انگريج جي اهڙا ڪيس ڪريو ويٺو آهي ته پوءِ دستگير ڪيندس!“

ميڙي ۾ هونئن ته طرح طرح جي ٽولن جا دڪان، تماشن جون لائينون، چوڏول ۽ چڪرا لڳل هئا، پر هيل هڪڙي لائيني بهراڙي جي ماڻهن جي لاءِ خاص ڊائجسيءَ جو باعث هئي، سا هئي ”هاري حقدار“ وارن جي. ان لائينءَ ۾ هڪڙي وڏي ميز تي ڪتاڙا ڍڳ ٿيا پيا هئا، جيڪي هڪڙي حوان مڙس مفت پئي ورهايا. هڪڙي ڪرڙوڊ ماڻهوءَ توتاري

سان ماڻهن کي زميندارن جي ظلم ۽ وڌيرون جي هوڙهيائين جون اهڙيون اهڙيون ٿي ڳالهائون ٻڌايون، جو ماڻهن کي ڏندين آڱريون ٿي آيون. جيئن پوءِ ٿيڻ، انهيءَ لانيءَ اڳيان ماڻهو ڳاهت ٿيندا ٿي ويا. هن همراھ جيڪي ڪجهه چيو ٿي، سو هنن مان ڪيترن سان نسي پس ائين ٿيندو رهيو هو. هر هنن ڪڏهن به اهو ڪونه سوچيو هو ته ڪو خدا جو بندو اهڙو به هوندو، جيڪو انهن هوڙهيائين جي ائين ٻڌي پٽ بيهي اڀار ڪندو! هو ته دل جو سور دل ۾ ڪري، درگزر پيا ڏينهن گهاريندا هئا. سڀ کان وڏي ڳالهه اها هئي جو هن ماڻهو ٿي چيو ته جيڪڏهن هاري ناري ۽ پورهيت پاڻ ۾ ٻڌي ڪن ته وڌيرون جون اهي هوڙهيائون ختم ٿي ٿي سگهيون. حددخليون ۽ بيدخليون به بند ٿي ٿي سگهيون. چيڙون ۽ ونڪارون به ختم ٿي ٿي سگهيون. هاري جيڪي آپائين ٿا، انهن تي حق ئي هارين جو آهي: جيڪو آپائي، سو کائي! اڄ جو هاري بڻئي ٿي سمورا حصا پتيون ڏيئي، پوتڙو ڇڏي ٿو اٿي، سو جي هاري پاڻ ۾ ايڪو ڪن ته بڻئي ۾ به انصاف ٿيندو. بچ ۽ ڍل به زميندار تي، ڪمدار ۽ مٺي جي وٽ به زميندار تي، هاري حڪما حڪمي پنهنجو اڌ کڻي ويندو، ۽ پنهنجي ٻچن لاءِ چار داڻا آن جا بچائي به سگهندو! جي هاري پاڻ ۾ ٻڌي ڪن ته جن زمينن مان هنن جي ابن ڏاڏن سون آپائي، وڌيرون جي حويلين ۽ ڪوٽن اڏڻ جو سامان ڪيو هو، ۽ اڄ به پنهنجو رت ست ڏيئي، لنبڊيون لتاڙي، خرارن جا خرار اٿي ٿي وڌيرون جي ڪرن ۽ گندين ۾ گڏ ڪيائون، سي زمينون ئي لاشڪ سندن ميلڪ بڻجي وينديون!

نورل به پنهنجي جيڏن سنگين سان ميڙو گهمڻ آيو هو. سڳين جي دڪان تان پيڻ لاءِ سڳين جو جوڙو خريد ڪري، هو به اچي انهيءَ هاري حقدار وارن جي لانيءَ اڳيان بيٺو. هن همراھ جون ڳالهائون ٻڌي، هو اٿسي ئي چمي ويو

هو: پيلي، هن همراه چيو ته سچ ٿي، پر اهو نظام ڪو بدلجي
 نه سگهي ٿو، ان جي هن کي پڪ ٿي ڪانه ٿي ٿي. ان پڪ
 نه هوندي به، هن جي دل ۾ اها ڳالهه چڻ ته پتر تي ليڪ
 بڻجي ويئي نه وڌيڪ. اچي ڄمار ڪڪ چني پيو به ڪونه ٿا
 ڪن، تڏهن به پراڻي مال تي، ٿوپي نراڙ تي - بتيءَ وقت
 ڪري تي ائين اچي ويهندا آهن، چڻ ته سموري ان تي حق
 رڳو هنن جو ئي آهي، هاري ته هر ڀيرو نڪ جي ڏاڍائي ڪري
 پيا پنهنجو حصو گهرن! ٽڪي جا ڪمدار ۽ ڪاراوا هارين
 تي حڪم ائين ٿا هلائين چڻ ته هاري ناري هنن جا زر خريد
 پانها ۽ گولا غلام آهن. پورهيو ڪندي، هنن جا ڪنڌ ڪپا
 ٿيو وڃن، تڏهن به آڪڙ هنن تي! وڏيرو اهوئي پلي وهڻ تي
 سواري ڪري، بوسڪي جا وڳا پهرن، سونا بڻ پائي، اوطافن
 تي ڪچريون نچائي، ست رڇيون کائي، چار چار شاديون
 ڪري، ويه ويه سرهتون رکي، شڪار جا شونق ڪري،
 رڇن تي ڪتن جون بچون ڪرائي! آخر چو؟ پورهيو ڪن
 هڪڙا، کائين بهرين پيا. اهو ڪٿان جو انصاف آهي؟ آخر
 اهو ظلم ڪيترو وقت ڪندو ته جيڪو لڏپلاو لٽاري، ڏنڪهر
 جهڙي حياتي گهاري، پورهيو ڪري، سو سدائين سورن ۾:
 زبلا رڳو جوئر جي ماني به نه کائي سگهي، پنهنجن سنهن
 بچن ۽ ننگن کي سال ۾ هڪڙو وڳو به نه ڏيئي سگهي، بيمار
 ٿئي ته دوا دارونءَ لاءِ باڻي به نه هجس، نياڻي آتاري يا پٽ
 پرائي ته اهڙو فرضي ٿئي جو اهو قرض سنس پوڻا پٽ پڙقا به
 نه لاهي سگهن! ائين سڄي عمر ٻائون کائيندي، عذاب جي
 زندگي گذاريندو رهي - آخر چو؟ ان ”چو؟“ هن کي منجهائي
 وڌو هو، ۽ هو وري هاري حنڌار واري همراه جي ڳالهه ڪر
 ڏيئي ٻڌڻ لڳو، جيڪو چئي رهيو هو:

”اوهان مان گهڻن کي خبر آهي ته هي ميڙو جو ٿو
 لڳي؟ هيءَ ميڙو ان هستيءَ ۾ ٿو لڳي، جنهن کي شاه

عنايت شهيد ٿا سڏيون. پر اها به ڪا خبر آتو ته هن کي
ڪنهن شهيد ڪيو؟ ڇو شهيد ڪيو؟ هن کي شهيد هن حد
جي وڏيرن ڪرايو، ۽ هن کي ان ڪري شهيد ڪيائون جو
هن ٿي چيو ته زمين خدا جي آهي، ان تي حق ان جو آهي،
جيڪو ان کي ڪيڙي! هنن ئي پتن ۾ جيڪي زمينون غير آباد
بيون هيون، تن کي هن جي مريدن ۽ فقيرن آباد ڪرڻ شروع
ڪيو. جيڪي ئي آباد ٿيون، سو پاڻ ۾ ورهائي ورهائي ٿي
ڪيائون. هنن کان حصو پتي چڪڻ وارو ڪوبه نه هو؛ زمينون
به هنن جون، پورهيو به هنن جو ته آهت به سڄي جي سڄي
هنن جي. حد هي وڏيرن زمينن کي جو آباد ٿيندي ڏٺو، تن کي
اها ڪالهه ڏاڍي ڏکي لڳي ته هي هٿ هاري، جن جي بدن
تي سڄو ڪپڙو به نه هوندو هو، سي انهن سموري آهت کليو
ٿي ويا! سو پاڻ ۾ ٻڌي ڪري، ميڙ کڻي وقت جي حاڪم
وٽ دانهين ٿي ويا ته جيڪڏهن شاه عنايت کي هتان نه اُٿاريو
ويو ته سندن هر هاري به سندن زمينون ڇڏي اچي هنن زمين
کي آباد ڪندا، يا وري اها گهر ڪندا ته هو جيڪو پورهيو
ڪري ان ٿا آڻين، ان تي سموري جو سمورو حق هنن جو
آهي. ڪلهوڙن جي اڏوري ڪاري صاحبي هئي. ميان يار محمد
وڏيرن جي چوڻ تي فقيرن نسي وڏو لشڪر ڇاڙهي موڪليو.
شاه عنايت جا فقير ۽ پورهت، جن پنهنجي پگهر جي پورهئي
سان، انهن زمينن کي آباد ڪيو هو، جهنگ ويڙيا هئا، ڪيڙون
ڏهڻي سڌو ڪيو هو، پنهنجي رت جو پڇو ڏهڻي ان آباد،
سي هي لشڪر ڏسي، شاه عنايت وٽ دانهين ٿي آيا. شاه
عنايت کين رڳو هڪڙو گفتو چيو: ”هيءُ مٿي اسان جي ماءُ
جيئل آهي. ان تان سر ويو ته گهوريو!“

لانڊيءَ اڳيان ميڙاڪو ٿيل ماڻهن تي ماڻ چانهجي
ويئي. جيڪڏهن ڪنهن پيڻ پڻ به ٿي ڪئي ته پاسي ۾ بيٺل
ڪنهن همراھ ٽونٽ هڻي، هن کي چپ ڪرائي ٿي ڇڏي.

منهن کي ڄڻ ته ڪنهن اڃاڻي احساس هيٺ هڪ اميد جاگي پئي ته شل شاه شهيد وري جيئرو ٿي پوندو ۽ هو سندس فقير بڻجي، انهن لشڪرن سان دوبرو مقابلو ڪندا. ڪن نوجوانن بنان ڪنهن ارادي جي پنهنجي شهيد تي هٿ پئي لانا، ۽ سندن بدن ڄڻ سڃڻدا پئي ويا.

”پوءِ خبر آيو ته ڇا ٿيو؟ وڏي جنگ لڳي، ۽ پوءِ لشڪري ائين ٿي پڳا ڄڻ ته جنن پوتن تي نظر پئي هين! هڪڙا ڪرندا ويا هيا انهن کي لتاڙيندا، اورانگهيندا، پڇڻ جي واٽ پلجي ويا.... ۽ ائين پورهئي جي طاقت ڏاڍ ۽ ظلم جي طاقت تي فتح پائي وئي!“

ماڻهن کان ٿڌو سامهون ڪري ويو، جيڪو هو ڄڻ ته ڪڇ وقت کان روڪيو بيٺا هئا. هڪڙي مرڪ ڇپن تي ڪنوڻ لڳي. اکين ۾ عجيب روشني اونچي آئي. پر هنن جا ڪن اڃا ڪجهه ٻڌڻ لاءِ آڻا هئا. ۽ همرام گنگهڪار ڪري چئي رهيو هو:

”شاه شهيد جي فتح ساريءَ سنڌ ۾ آڻڻ پٽل مچائي ڏني؛ جتي زمينون غير آباد پيل هيون، اتي نت نوان قبيلا لڏي اچڻ لڳا؛ آبادي ڪري، وندي ورڇي کائڻ جي اصول تي ڪيتي سرسيتي ڪرڻ لڳا. هڪن ڪن هنڌن تي ائين به ٿيو جو جاگيردارن ۽ زميندارن کي هارين ٻڌي ڪرڻ ئي نه ڏني؛ ڇي- زمين الله جي آهي، پورهيو اسان جو، اوهان ته ڇا؟ جيڪو آڻائي، سو کائي! اهو اهڙو نئون اصول هو، جو هو-اري چوهول ٿي ويو. وڏيرا ۽ جاگيردار ڪلهوڙن وٽ ويا، نيٺ دهليءَ تائين مغلن وٽ دانهين ٿي ويا. ڪلهوڙن ۽ مغلن جو گڏيل لشڪر وري جهوڪ تي ڪاهي آيو. اهو لشڪر ايترو وڏو هو، ۽ شاه شهيد جا فقير ايترا ٿورا، جو حدي ويڙهاند ۾ سندن ڪٽڻ ڏاڍو ڏکيو هو. سو هنن مغل لشڪرين تي راتاهن جو اهڙو سلسلو شروع ڪيو جو هنن کي اها به خبر

نه، ٻئي پٽي ته حملو ڪنهن ڪيو، ڪيڏي مهل ڪيو، ۽ ڪهڙي طرف کان ڪيو. سوين مغل سپاهي پنهنجي ئي پاڇي کان چرڪڻ لڳا. فقيرن جا سيرَ تريءَ تي هئا، ۽ مغلن جون تريون سڙن ٿي! پوءِ هڪڙي رات، راتو رات فقيرن. مغلن جي سڄي ڇانوڻيءَ کي چوڌاري سڪل ڊنگهرن جو لوڙهو ڏيئي ڇڏيو. جڏهن سڄو لوڙهو اڏجي ويو، تڏهن فقير خاص ٺهيل لوڳهن وٽ ڪهاڙيون ۽ تراريون کڻي ويهي رهيا. هڪڙي فقير مقرر وقت تي، اماڙي هاري ڊنگهرن کي باهه ڏيڻ شروع ڪئي. جڏهن اماڙيءَ واري فقير چڪر پورو ڪيو، تڏهن سموري ڇانوڻي باهه جي آڙاهه جي وچ ۾ هئي! مغل لشڪري ٻن باهين جي وچ ۾ اچي قائم: جي نٿا ڀڄن ته سڙي ٿا مرن، جي لوڳهن ڏانهن ٿي پڳا نه ڦيرن جي ڪهاڙين جو بڪ ٿي ٿيا! نيٺ عاجز ٿي، ان مڃيائون. ان شرط تي ته هو وري شاهه شهيد جي فقيرن کي نه ڇيڙيندا، ۽ مغل ناظم ۽ ڪلهوڙا انهن زمينن جو ڀڪو پروانو فقيرن کي لکائي ڏيندا، فقيرن هنن جي جان بخشي ۽ کين لوڳهن مان لوھ پاڻي پيڇي نڪرڻ جي اجازت ڏني!

ماڻهن جي وات مان وري به شوڪارا نڪري ويا. ”ابو...!“ ”صدقي شاهه شهيد نان!“ ”پيلي مڙس ته اهي....!“ ماڻهن اهڙي هيڃ مان ٿي اهي نعرا هنيا ڄڻ ته پاڻ انهيءَ ويڙهاند ۾ شامل هئا. همراھ وري ڪنگهڪار ڪئي، ۽ ماڻهن ۾ مات ٿي ويئي.

”پر پوءِ، مغلن، ڪلهوڙن ۽ وڏيرن هڪڙي ڪيڏ رٿي ورتي. پهرين ٺٽي وڃي، سُن مولوين کان فتويٰ لکائي ورتائون ته شاهه شهيد ڪافر هو، ۽ جيڪو هاري ناري جهوڪ وارين زمينن تي پورهيو ڪندو، سو به ڪافر ٿي مرنڊو! جيڪو هاري جاگيردارن ۽ زميندارن کي بڻيءَ کانسواءِ چوٽ، عشر (مغلن جي ڏهين پتي) ۽ ٻيون واجبات نه ڏيندو، سو به ڪافر

۽ واجب القتل ٿيندو! جڏهن اهي فتوائون هٿ ۾ آين، تڏهن به هنن کي اها همت نه ٿي جو شاهه شهيد سان وري ڪو سڌو ملهالو مچائين. سو وٽس قرآن ميڙ ڪڍي ويا، ۽ کيس ٺاه ڪرڻ لاءِ ٺٽي هلڻ جي دعوت ڏنائون. فقيرن شاهه شهيد کي گهڻيون ئي آزيون نيزاريون ڪيون ته ٺٽي نه وڃي، پر شاهه شهيد جهڙي هستي قرآن ميڙ ڪيئن موٽائي، قرآن کي عزت ڪيئن نه ڏي! سو ٺٽي سنبري هليو. ٺٽي ۾ جنهن اوطاق ۾ مهمان ڪري رکيائونس، ان تي راتو واه لشڪرين کان حملو ڪرائي، کيس گرفتار ڪرائي، صبح جو ٺٽي جي امير اڳيان پيش ڪيائون. اتي امير سان شاهه شهيد جيڪي سوال جواب ڪيا، سي تاريخ ۾ سونن اکرن ۾ لکيا پيا آهن. پوءِ ٺڳي، دوکي ۽ دولاب سان، ملن جي فتوائن جي آڌر تي، هن سدا ملوڪ مرشد کي شهيد ڪري ڇڏيائون!

مجمعي جي ماڻهن مان اوچتو درد جي دانهن ٽڪري ويئي. هنن ڀانيو ڇڻ ته هنن جو بنهه ڪو پنهنجو ڪونڌر ڪسي ويو. ڪن کان ته ظاهر ظهور اوچنگارون ٽڪري ويون. جيڪي ماڻ هئا، تن به پنهنجي اکين ۾ مرچ پوندا محسوس ڪيا. سندن اکيون ماڻ هيون پر سندن دلين ۾ وڏ پوندا ٿي ويا. اڃا ماڻهو پنهنجي لڙڪن کي پرڇاڻڻ ۾ پورا هئا ته اوچتو پوليس حو اٿالو ”هتو پري، هتو پري“ ڪندو ماڻهن ۾ ڌوڪي آيو. صوبيدار سان گڏ هڪڙو مولوي ۽ رئيس گهراڻي خان جو ڪمدار، نين، پنهنجي ٽن شوقن سان، ماڻهن جي ميڙ کي ڇيريندا اچي تقرير ڪندڙ همراھ اڳيان بيهي رهيا. صوبيدار ميڙ تي رکيل ڪتابڙا اٿلائڻ پٽلائڻ لڳو. ماڻهن ۾ ماڻ ٿي ويئي. پوليس کي لانيءَ ڏانهن وڌندو ڏسي، آس پاس جي هٿن ۽ لانيين اڳيان بيٺل تماشيين به ٽڪڙا ٽڪڙا لڙندا آيا.

اوچتو ڪمدار نين سان گڏ آيل شوقن مان هڪڙي، تقرير ڪندڙ همراھ کي ڪڍي گهٽر کان جهليو، ۽ کيس ڌونڌاڙيندي

جباڻين: ”ماسٽر، هي مولجي ٿو چوي ته تون ڪافر آهين، ۽ اسان جي رئيس کي گهٽ وڌ ٿو ڳالهائين!“

مامتر پنهنجي ڳچي ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪندي چيو: ”مون ڪنهن کي به گهٽ وڌ ڪونهي ڳالهائيو. هو بيدار صاحب، ڏسو ته توهان جي سامهون هي همراه مونسان هٿ ٽوڻس ڪري، هن کي سمجهايو!“

صوبيدار ڪا ڪهڙي ماحتر جي هراسيل اکين ۾ نه ريو
۽ پوءِ هن پنهنجي گوڏي سان ميز کي ٽيلهو ڏنو. مڙ ڇٽان
سوڌي اونڌي ٿي پئي. ميز جي پٺيان ڪرسي تي ويٺل جوان
مڙس کي ڄڻ ته اعتبار نه آيو، ۽ هن جي وات مان ٺڪري
ويو: ”هيءَ ڪهڙي شرافت آهي؟“

هن جا اهي لفظ صوبيدار کي چڻ ٿاڻيو ٿي ڄڻا. هن هڪڙي آهتي چمات نوجوان کي وهائي ڪڍي. ”رڌ جا پٺ، اسان کي اشرافت جا ويڻ ٿو ڏين. هڪڙو ته ساڻهن ۾ دعوت ڦهلائي، غيرقانوني ڪم ڪريو، ٻيو وري اهو، آڪر! رڙي، وٺي هلو ٻنهي کي ٿاڻي تي ته کين اسين ٿا اشرافت سڏايون!“

سائيءَ کي ورتو، ۽ کين ڪٽيندا، ماڻهن جي وچ مان دٻا استي
اٿين ڪهيندا ويا. ڇڻ ته وڏا کي روپوش جوابدار هئا ڪيا
هئاڻون. ماڻهو ڇڻ ته سراپجي ويا. پوليس ۽ شونڊن کان ڪنهن
ڊپ ڊاءَ جي بدران هنن جي اکين ۾ بي اعتباري هئي، حيرت هئي. اهو
سڀ ڪجهه ايترو ترن ۽ نڪڙو ٿيو، جو جيڪي ماڻهو ڀرپور بينل
هئا، تن کي ته سمجهه ۽ ٿي نه آيو ته ٿيو پيا. جيڪي ويجهو
بينل هئا، سي به دل من هئي رهيا هئا ته وچ ۾ پوڙ يا نه.
جيڪي ماڻهن ۾ ڪو رد عمل پيدا ٿئي، ان کان اڳ سائير ۽
سندس ساٿيءَ کي پوليس وارا ٽڪيندا، گهلي ڏاڍا لانيڻ جي
هٿيان هليا ويا.

اوچتو مڪڙي پير مرد کان ٿڌو ٿيو

۽ هن رڳو ايترو چيو:

”ابا، ڏاڍي جي لت ڪي ٻه... ٿا... سر لڌاءُ پنهنجي
ڪنهن ڏٺوسين....“

”ر به ههڙو ڦهر... ههڙو انڌير....“ ڪنهن ٻڌو ڪڍيو.
ماڻهو ڄڻ نه انهيءَ ڀڻڪي جي انتظار ۾ هئا؛ سڄي
جهڙ ۾ ڄڻ پڻ شروع ٿي ويئي. اهي سر ڪوشيون پهرين هلاڪيون
هيون، پوءِ ڏاڍيان ٻڙن لڳيون. هڪڙي همراھ ڄڻ بيزار ٿي
چيو: ”يَر، حيف آهي اسان تي، جو هيڏو ظلم ڏسي به ماڻ
رهيا. سون!“

”اسين ڀلا ڇا ٿا ڪري سگهون؟....“

”ٻلي، جي مڙسي ڪريو ته هلو ته هلو مڙي جي
ماجسٽريٽ وٽ.... من ڪو انصاف ٿئي!“ ڪو شهري ٿي ڏٺو،
جنهن وچ ۾ ڳالهه اڇلائي وڌي. پوءِ اها ڳالهه ڳالهوڙو بڻجڻ
لڳي، ۽ ٿلهو هري هري ٿي ماجسٽريٽ جي ڪئمپ ڏانهن
وڌڻ لڳا.

* * *

نورل به پنهنجي سنگتين سوڌو ماڻهن جي انبوه سان
ماجسٽريٽ جي ڪئمپ وٽ پهتو. هونئن ته پوليس جي
هوڙهيا ۽ ٻاٻت هن گهڻيون ئي ڳالهون ٻڌيون هيون، پر اڄ
جيڪي ڪجهه اکين سان ڏٺو هئائين، تنهن هڻ ڪي حيرت کان
وڌيڪ مونجهاري ۾ وجهي ڇڏيو هو. پوليس ته چورن، رهڙن
۽ خونين کي ٻڌڻ لاءِ هوندي آهي؛ هن غريب ماستر ۽ سندس
ٽيءَ سان ڇا ڪم ٿيڻو؟ هن اهو به ٻڌو هو ته وڏيرن
۽ چورن تي هارين نارين کي، پوليس ڪهڙا ڪيس ٺاهي،
ٽي ويندي آهي. هن ماستر وڏيري جي ڪهڙي ٻلي ماري
نري جو پوئس ائين ڇڄ ڪري آئي آهي! هن ماستر نه شايد
ب ڳالهون سچيون سچيون پئي ٻڌايون. ڇا سچي ڳالهه ڪرڻ
نه هو. ڀلا اهو ”بغاوت“ جو ڏوھ ڇا ٿيندو آهي؟

ڇا سڄي ڳالهه ڪي نه بغاوت، ڪونه ٿا چون؟ هن مولويءَ ماستر کي ”ڪافر“ چو چيو هوندو؟ ڪافر نه وائين ڪي سڏيندا آهن. هي ماستر ته مسلمان ٿي ڏنو. متان شاهه شهيد جون ڳالهون ڪرڻ ڪفر هجي! يا هارين نارين جي ڳالهه ڪرڻ ۾ به ڪفر هجي ته ڪهڙو شڪ؟ هن هجي دل چيو ته هو ڪنهن کان اهي ڳالهون پڇي ڏسي ته ڪير سچو هو، ڪير ڪوڙو؟ ماجسٽريٽ ماڻهن جو هل هنگامو ٻڌي پٽيوالي کي موڪليو ته خبر وٺي ته هي ڳوڙ ڇا جو هو. پر پٽيوالي جو ماڻهن جو مڇريل انبوه ڏٺو، سو پاڻ هيسجي ويو. اندر وڃي صاحب کي سڏي آيو. ماجسٽريٽ ٻاهر نڪتو ته گهڙيءَ لاءِ ماڻ ٿي ويئي. هرڪو پائينين ته ٻيو ڪو ڳالهه چوري. نيٺ هڪڙي اڏڙوت، ڇاپنين ڏاڙهيءَ واري همراه همت ڪئي. ۽ هڪندي سڄي ڳالهه سربرستي ڪري ٻڌائي. ماڻهن اڳيان وري سڄو منظر هري آيو ته چڻ چڻنگ وري ڏکي بيٺي، ۽ چوٻول شروع ٿي ويو: ”ههڙو اندر.... هيڏو بيداد!.... انصاف ٿيڻ ڪپي!“

ماجسٽريٽ ڪا گهڙي ائين بيٺو رهيو. سندس منهن تي فقط بيزاريءَ جو تاثر هو. ههڙا آڙيا ٽڙيا انبوه هن گهڻا ڏٺا هئا؛ هي ميرا جيرا ماڻهو، هي ڳوڏيون ۽ ڦاٽل سڻيون پاڻل ڪارا ڪوجها ماڻهو.... جن کي الاڻي ڪيترا ڀيرا سؤ ستين ۽ سؤ ڏهين ۾ ٻڌندو رهيو هو.... هن پڻ پڻ ڪندي چيو: ”وڃو وڃي ميڙو ڏسو.... سرڪار پاڻهي انصاف ڪندي!“ هو اندر وڃڻ لاءِ مڙيو.

اوچتو نورل جي وات مان لفظ چٽي نڪتا ”انصاف نه ٿيو ته اسين پاڻ ماستر کي ٿاڻي تان ڇڏائي اينداسين.“ مڙس جو من آهي. صوبيدار هوندو ته پنهنجي گهر هوندو.... اسين شاهه شهيد جي ميڙي تي ههڙو بيداد ٿيڻ نه ڏينداسون.“ اهي لفظ ٻڌي انبوه چڻ نئين سر چڙي پيو، مڇرجي پيو. هن

ڪنڊ کان هن ڪنڊ تائين ڇهرا لفظ بڻجي ويا: ”هائو“....
 ”بلاشڪ“.... ”ائين ظلم سهيو ته پاڻ وڌيڪ شير ٿيندا“....
 ”هلو ته ٿاڻي تي هاون“.... ”جيڪو پاڙي ٿئي، سو هتان ئي
 موت کائي!“

انبوه جو رويو، ائين، ڳالهه مان ڳالهه ڪيندي، بدلجندو
 بيرُ ٿيندو ويو. ماسٽريٽ وري بيهي رهيو. مارا هي ميرا سيرا
 ماڻهو ته مرڳو ٿا ميڙو ڦٽائين. هن جي بيزاري حرفت بڻجي
 ويئي. مڃاڻ هڪو وڏو ملهالو نه مڃي. اهو سوچيندي هن چيو:
 ”بابا، انصاف ضرور ٿيندو، آڇ ٿو پاڻ ٿاڻي تي هلان. جي
 ماسٽر ۽ سندس همراھ بي گناه آهن ته پوليس کين ڇو ٻڌندي؟
 پوليس کي به آخر ڪنهن دانهن ڏني هوندي نه.... خير هلو
 ته ڏسون!“

ماسٽريٽ اڳيان، ماڻهو پويان. ٿاڻي تائين پهچندي،
 ماڻهن جو ميڙ جيئن پوءِ ٿيڻ وڌندو ويو: ڪي ماڻهو رڳو
 تماشي ڏسڻ لاءِ نه ڪي وري تجسس ڪاڻ اچي انبوه ۾ شامل
 ٿيا. ٿاڻي جي بنهه اڳيان، انبوه بيهي رهيو. ڇڻ ته ٿاڻي ۽
 پوليس جي ويجهائيءَ کين اوچتو ڊيڄاري وڌو هو. ماسٽريٽ
 ٿاڻي ۾ سڌو صوبيدار جي ڪمري ۾ هليو ويو. ٻاهر ماڻهن جي
 انبوه ۾ هڪ چرندڙ پرندڙ ماڻ ڇانيل هئي. هنن جي چپ ۾
 به پڙاڏا هئا. اڃا، غير محسوس! جيئن جيئن وقت گذرندو
 ويو، تيئن تيئن اهي پڙاڏا به آواز ٻڌڻ لڳا ۽ انهن آوازن جا
 نوان پڙلاءَ صوبيدار جي ڪمري جي ديوارن مان پار اُڪري،
 صوبيدار ۽ ماسٽريٽ جي سرگوشين تي ڄاڻجڻ لڳا، غالب
 پوڻ لڳا، ۽ سرگريشون شڪست کائي چپ ٿي ويون.

ماسٽريٽ ماسٽر ۽ سندس ساٿيءَ کي ساڻ ڪري ٻاهر
 آيو. ماسٽر ۽ سندس ساٿيءَ کي ايتي ڇڏي، هڪ نئين بيزاريءَ
 مان قدم کڻندو نڪري ويو. ماڻهو ڪجهه دير هنن کي ويندو
 ڏسندا رهيا. پوءِ هنن نئين سر ماسٽر ۽ سندس ساٿيءَ کي ڏٺو

جن جا منهن مڃي پيا هئا. هو حيران هئا ته مندن چوٽڪارو
ايترو تڙت ڪيئن ممڪن ٿي سگهيو هو. پر ماڻهن جو انبوه
ڏسي هنن کي ڪا ڳالهه سمجهه ۾ اچي ويئي. هنن جي سڃاڻ
منهن تي هڪ نئين نڪوري مرڪ ڦهلاجي وئي. ان مرڪ ۾
هڪ نئون اعتبار موٽي آيو، نئون اعتماد اچي ويو. انبوه جا
ماڻهو به مرڪي پيا. هنن جي ان گڏيل مرڪ ۾ به هڪ نئين
ڄاڻ هئي، نئون اعتماد هو. ماستر ۽ هنن جي احساس ۽ ان
عڪجهڙائي ۽ ان کان اها ڳالهه به وسارائي ڇڏي ته پوليس سائڻ
ظلم ڇو ڪيو هو. ان ۾ ڪمدار ۽ مولوي ۽ جو ڪيترو هٿ
هو؟ هنن لاءِ ڄڻ وڌيڪ پائدار حقيقت اها هئي ته هنن گڏجي
پيداد کي منهن ڏنو هو.

ان احساس هيٺ جيڪو تڪو پائڻ وڌي، ماستر ۽
سندس ساٿي ۽ سان پاڪر پائي ملڻ لاءِ آندو هو. نورل جيڏي
مهل بي اختيار ٿي ماستر کي پاڪر پاتو ته هن کي ماستر جي
اڪين ۾ ان لڪا لڙڪ به نظر آيا. اهو سوچڻ وقت هن کي
اهو به محسوس ٿيو ته خود سندس اکيون به آڱمجي آيون
هيون، ۽ هن جي نڙي ۾ ڪا گنڍ اٽڪڻ لڳي هئي. هو نه
ماستر جي لڙڪن جو ڇيد ڪري سگهيو، نه پنهنجي ان
احساس جو! ■

نورل کي هونئن ته ملاڪڙي ڏسڻ جو ڪو گهڻو شوق نه هو، پر ماستر سان وعدو ڪيو هئائين - سو اڄ وري ميڙي لاءِ سنبريو هو. شاخ جو ڪپ ڏيئي، جڏهن هو موري ٽپيو، تڏهن به ماستر بابت پئي سوچيائين. ڪالھوڪو سڄو واقعو وري هن جي اکين اڳيان ڦري ويو: هڪ نئين سمجهه هن جي ذهن ۾ آيا پائڻ لڳي. اڪي جيڪي ڳالهيون هو سمجهي نه سگهيو هو، اهي به چڻ ڪنهن ڌنڌ مان هن جي اکين ۾ گهورڻ لڳيون هيون.

انهن خيالن ۾ ئي هو ته پويان ايندڙ ٽلين جي آواز ٻڌن ۽ ان جو ڌيان ڇڪجي ويو. هن مڙي پويان نهاريو: زائفائن سان پريل هڪ ڊگهي گاڏي، رستو صاف ڏسي ٽڪڙي ٽڪڙي پئي آئي. گاڏيءَ واري جون هڪلون ويجهيون پونديون ويون. ڊگن جي ڳچيءَ ۾ ٻڌل ٽلين جو آواز به ٽڪڙو ٽڪڙو ويجهو پوندو ويو. ”کڀي کڀي....“ ٿڌڙ جي هڪ ڪڪر مان، هن گاڏيءَ واري جو آواز ٻڌو، ۽ هو رستي جي ڀر جهلي بيهي رهيو ته جيئن گاڏي مٿي وڃي.

اوچتو هن ”گهڻو گهڻو.... ٻين ٻين“ جو زوردار آواز ٻڌو، ۽ ان سان گڏ موٽر جي ”گهرڙ گهرڙ“ جو آواز ويجهو پوندو ويو. ٿڌڙ جي بادلن کي پويان ڇڏيندي، هن جيپ کي تيزيءَ سان پاڻ ڏانهن ايندو ڏٺو. ٿڌڙ هوندي به هن سڃاتو ته جيپ هلائيندڙ وڏيري گهرام جو پٽ گلڻ خان هو. جيپ ٿڌڙ جا ڌوڙيا آڏائيندي، ڊگهي گاڏيءَ جي پويان اچي ڀري ٿي ويئي. رستو پنهنجو سوڙهو هو، ۽ ڊگهي گاڏيءَ کي رستي کان هيٺ لاهڻ جي ڪا راهه ڪانه هئي. هڪڙي پاسي شاخ هئي، ۽ ٻئي

پاسي وڏا وڏا گهاناچا. هن ڏٺو ته. گاڏي ۽ واري اهيان ٿورو پٽ سڌو ڏسي، گاڏي آڏي بيهاري ڇڏي ته جيپ مٿي مٿي جيپ گاڏي جي پاسي کان لنگهي وڃڻ پدران، گاڏي جي پويان بيهي رهي. عين ان وقت وڏيري زور زور سان هارڻ وڃائڻ شروع ڪيو: ”گهو گهو.... پان پان.... پين پين“ هي آواز سان گڏ، جيپ جي انجن مان به زور زور سان ”گهرڙ گهرڙ“ جو ٻڙاڏو آيو، ۽ جيئن پوءِ تيئن اهو آواز وڌڻ لڳو. ڏيکڻ ٺهڻ شروع ڪيو، ۽ هڪ گهاناچي ڏانهن گاڏيءَ کي گهلاڻ لڳا. گاڏيءَ وارو، رينن کي ڇڪي، ڏيکڻ تي بيهارڻ خاطر، سڄو ڦوٽي پيو ٿي ويو. ان وقت وري انجن جي ”گهرڙ.... گهرڙ“ جو زوردار آواز ٿيو، ۽ ساڳئي وقت هارڻ جي ”پان پان.... پين پين“ جو آواز لاڳيتو انجن جي آوازن جي موٽ ڏيڻ لڳو. هن ڏٺو ته جيپ جو ڊرائيور محض روشني خاطر زور زور سان انجن ۽ هارڻ مان ڊيچاريندڙ آواز ڪڍي رهيو هو.

اوچتو ڏيکڻ سٽ ڏيئي، گهاناچي ڏانهن موڙ ڪاٽو. رينون گاڏيءَ واري جي هٿن مان نڪري ويون. گاڏيءَ جو هڪڙو چاڪ ٽڙاڪ ڪري گهاناچي ۾ لهي پيو. ان پاسي واري ڏاند جا پير ٽڙيا، ۽ گوڏن ۾ گسڪندو، منهن ۾ لڙڪي پيو. گاڏيءَ وارو به، اڇلي گهاناچي ۾ وڃي ڪڍيو. ٻه زائفاڻون گاڏيءَ مان اڇلي، پٿر جي سڪل ڊنگهون مٿان اچي ڪريون ۽ پوءِ هن ڏٺو ته جيپ زور زور سان ”پان پان“ ڪندي ڏوڙ جا واچوڙا اڏائيندي لنگهي ويئي. جيپ ۾ ويٺلن جا ٿڪ هن جي ڪنن ۾ شيهو پکهاريندا ويا.

نورل آمالڪ ٽپ ڏيئي گهاناچي ۾ لهي پيو. پهرين ته گاڏيءَ واري همراھ کي اچي اٿاريائين؛ همراھ جي مٿي مان رت نينديون ڪري پئي ويو. سندس هڪڙي ٻانھن ٽوٽ وٽان پئي لڙڪي. هن جي هٿ وجهڻ سان همراھ کڻڻ ڏانهن نڪري ويئي. جيئن تيئن ڪري، هن کي سهارو ڏيئي، نه ڇڏي.

ٻان مٿي ڇاڻو. کيس اتي ئي ويهڻ جو اشارو ڪيائين ۽ پاڻ
 ٽڪر ٽڪر وري گهائجي ۾ لهي پيو. ڊنگهر هٿائيندي،
 بهرن هن هڪڙي زائفان کي اُٿاريو، ۽ ان کي به سهارو ڏيئي،
 اُٿي گذير جي ڀر ۾ ويهاريائين. پوءِ وري ٻي زائفان وٽ پهتو.
 هن جي ٻانهن ۾ هٿ وڌائين ته هن کان ڪيڪ نڪري ويئي.
 هن ڏٺو ته هڪڙي سنهي ڪاٺي پڇي ڇٽر جيان هن جي
 ڏوري ۾ گهڙي ويئي هئي، ۽ رت زائفان جي چولي جي ٻانهن
 کي ڳاڙهو ڪندو، ڪراٽي کان ٿيندو، هٿ جي آڱرين تائين
 اچي پهتو هو. نورل پنهنجو پٽڪو لاهي، پيٽو ڪري هن جي
 ڏوري جي چوڌاري ويڙهي ڇڏيو ۽ کيس هنج ۾ کڻي آئي
 گاڏي واري جي ڀر ۾ ويهاري ڇڏيائين. هن کي اتي ويهاري
 وري گهائجي ۾ لهي پيو، ۽ ڪريل ڏاند کي اُٿاري، پاڇاري
 وٽان زور ڏيئي ڊگهن کي پوئتي موٽڻ جو اشارو ڪيائين. ڊگه
 پوئتي هٽيا، پر گهائجي ۾ لٽل ڇاڪ مٿي چڙهي ئي نه. گاڏي
 ۾ اڃا به ٻه زائفائون ڪروڊڙيون ٿيو ويئون هيون، ۽ ڊپ
 کان پنهنجي اجرڪن ۾ وڌيڪ ويڙهجي ويون هيون. هنن جو
 هن جوان مڙس کي اڪيلي سر گاڏي ۾ کسي پوئتي ڌڪيندي
 ڏٺو، ته جيئن تيئن ڪري اٿل گاڏي سان هيٺ لهي آيون.
 ڊپ ۽ حيرت کان سندن اکڙيون به کليل ويون، پر هنن کي
 ان جو هوش ڪونه هو. هو وڏي وڃي ڦٽيلن پيرڙيون ٿيون!
 نورل ٻيو ڪو چارو نه ڏسي، کڻي ڇاڪ کي ڪلهو
 ڏنو. زور لائڻ سان هن جي ڪنڌ جون رڳون سڙجي ويون.
 هن جي اندر ۾ ڪاوڙ جو ڪهرام متل هو. جيڪڏهن وڏيرو
 کلي ان وقت سندس سامهون هجي ها ته هوند کيس خفا خون
 ڪري وجهي ها! ان ڪاوڙ مان هن وري ڇاڪ تي زور لائو،
 ۽ ڇاڪ گهائجي جي ڊپ ٽپي، مٿي چڙهي پيو. پوءِ ڊگهن کي
 ٻچڪار بندو، هو گاڏي پوئتي ڪندو، سٺين پٺ تي وٺي آيو.
 هڪڙي ڏاند جي جنگه ڦٽجي پئي هئي، سو پنهنجي ٿڪ

مٽي کڻي بيهي رهيو.

هن هڪڙي آڻاچري نظر گاڏيءَ تي وڌي: گاڏيءَ ۾
ٻه رليون وڇايل هيون. هڪڙي هڙ به نظر آيس، جنهن ۾
ديگهڙي ۽ ٻه ٽي ٻيا ٿانوَ ٻڌا پيا هئا. هن هڙ کولي بنان ٿي،
هڪڙي پاسي کان چڪي، هڪڙو وٽو ڪڍي ورتو. شاخ مان
پاڻي ڀري، هو گاڏيءَ واري همراھ وٽ آيو، ۽ وٽو اڳيان
جهلي بيهي رهيو: جن ڳالهائين جي ڪا ضرورت ڪانه هئي.
همراھ وٽو هن کان وٺي، ٻه ڍڪ پاڻيءَ جا ڀري چئي ويٺو:
”پاڻو، تنهنجا لڪ ٿورا....“

نورل ڪو جواب نه ڏنو. رڳو کيس ايترو اشارو ڪيائين
تہ زائڻائن کي پاڻي پياري. هنن پاڻي پيتو تہ جن سامت ۾ اچي
ويون. هاڻ هنن جي حيرت، اچرج ۽ ڊپ لهڻ لڳو هو. هن
وري به ڪجهه نه ڳالهايو، ۽ رڳو اشارو ڪيائين تہ هلي گاڏيءَ
۾ ويهن. گاڏيءَ واري همراھ کي سهارو ڏيئي، هو گاڏيءَ تائين
وٺي آيو، ۽ پوءِ زائڻائن کان هڪ پاسي ٿي بيهي رهيو. جڏهن
سڀ گاڏيءَ ۾ ويٺا تہ هن ڍڪن کي ٻچڪاريندي، ميڙي ڏانهن
رخ رکيو. هن اهوئي سوچيو تہ ميڙي ۾ ضرور ڪو سرڪاوي
ڊاڪٽر هوندو جتي هنن جي ملم پتي ٿي سگهندي. هڪڙو
ڏاند ڦٽيل هو. ان ڪري گاڏي هري هري ميڙي ڏانهن هلڻ
لڳي. ان ماڻائين ڇال سان ٽلين جو آواز به ماڻو ۽ غمگين
ٻنجهي ويو.

خاموشيءَ کي وري به گاڏيءَ واري همراھ ٽوڙيو، ۽
ٻنهنجي سڃاڻپ ڪرائيندي چيائين تہ هن جو نالو يار محمد هو.
پن ڪوهن جي پنڌ تي سندن گهٽ ”جڙڻي پنوهر جو گهٽ“
هو. پنهنجو زمين ٽڪر هون، ۽ مالوند ماڻهو هئا. مڙڻي خير
جي پئي گذري. ميڙي گهمڻ ۽ زيارت ڪرڻ آيا هئا.

هن به ٻنهنجي سڃاڻپ ڪرائي: نالو نورل هوس. اصل
ڪاڇي جا هئا. هن پٽ ۾ لاٻارو ڪمائڻ ايندا هئا. ٿاڻي ٻولا

خان ۾ به مائٽ هئس پير هتي ماسن وٽ ترسيل هو، جيڪي سيٺ سيرومل جا هئا. هاري هئا. هتان ڪو به ڪن پٺت تي سندن لائيدون هيون. هو به ملاڪڙي ڏسڻ لاءِ پٺت پيو هو.

لهندڙ سچ، ماڻڙي ڪري؛ اولهه پاسي لڙندو ويو. گاڏيءَ ۾ موجود ماڻهن مان ڪنهن به نه ڳالهائيو. نورل به چپ هو. پير سندس اندر ۾ گهمسان مٿل هو. وڏيري جي چپ جو سوچيندي ئي، هن جي اکين ۾ رت لهي ٿي آيو. سندس ڪنن ۾ به رت ڌڻڻون ڌڻڻون ڪرڻ لڳو هو. هن جا هٿ ڀڳن جي رينن ۾ ايترو زور سان ڪڍي ٿي ويا جو هن جون آڱريون به پوسرڻ ٿي لڳيون. هن کي پنهنجي دل قنڊجندي، سيني کان ٻاهر اچڻ لاءِ آڻي پائنجن لڳي. الاڻي ڇو، هن کي وري ماستر ياد اچي ويو. ماستر جون ڳالهيون ياد اچي ويون؛ وڏيرن کي ايڏو بانور رڳو ان ڪري آهي جو هنن کي خبر آهي ته هنن کي روڪڻ ٿوڪڻ وارو ڪير ڪونهي. هاري ناريءَ جي مجال آهي، جو سندس اڳيان پڙڪ هولي. پوليس نه هونئن ئي هنن جي اوطاقن جي سلامي آهي. حڪومت جا ڪامورا ڪٿا هنن جي گيدي ۾ پيا آهن. پر به آخر ڪيستائين؟ ماستر نه اهو به ٿي چيو ته جيڪڏهن هاري پاڻ ۾ همراهي ڪن ته وڏيرن جي مجال آهي جو اهي هوڙهيائون ڪن؟ پير اها همراهي، اها ٻڏي ڪٿان اچي؟ ايندي به الاڻي نه؟ جيسين ٻڏي اچي، تيسين عي ڪوچرايون ڪيئن بند ٿينديون؟ منٿ مٿر سان؟ ٻٽ ڪو لاهي ڳچيءَ ۾ وجهڻ سان؟ وڏيرن جي ڪٽ اڳيان، پٽ تي وهڻ سان؟ اوچتو نورل جو سڄو ٻٽ سڀڄي ويو. نه نه، هوڙهيائيءَ کي هوڙهيائي سڏبو — وڏي واک، ماڻهن جي سامهون. پوءِ پلي ڪنهن کي ڏکي لڳي. آخر ماستر به ته سر تان سانڪو لاهي، وڏي واک، سوين ماڻهن جي اڳيان ظلم کي ظلم سڏيو هو. پر پوءِ.... ماستر سان ڪهڙي جٺ ٿي هئي. اها ڳالهه ياد ڄڻ سان، هن جي بدن جي سيٺ ڌري ٿي ويئي. وڏيرن سان

ڪونسن منجهه عزت و جو ڊپ آهي. هنن جا وهاريل شون،
هنن جي پاڻارين تي پلجندر چور ۽ رهزن حياتي وهڻ ڪري
چڏيندا! پر به، مڙس مڙس سو مٿ آهي. اٺ جو جواب
ڌڪي سان به ته ڏيئي سگهجي ٿو. ائين مٿڙي ڪري، مارجي
وڃن ڪان ته اها ڳالهه پلي آهي ته چئن شون کي ماري پوءِ
مرجي! ڪجهه نه ظلم گهٽجندي؟ هن جي بدن جي سيٽ وري
موٽي آئي: ها ها، مڙس مڙس جو مٿ آهي. ٽڪي جو ور
ڪنهن ملهه جو سندرو به ٿيندو آهي!

انهن سوچن ۾ سوچن ۾ هو ميڙي ٿاين پهتو. پڇاڻون
ڪري، هن وڃي ڊاڪٽر کي هٿ ڪيو، جيڪو لوڪل بورڊ
پاران ميڙي ۾ ڊيوٽي تي هو. ڊاڪٽر زائمان جا زخم ڏوٽاري
پتيون پٽاريون، ۽ کين دلداري ڏنائين ته ڪا خوف جي ڳالهه
ڪانهي: ڪنهن کي به هڏاڻون ڌڪ ڪونه لڳو هو. يار محمد
جـيـ بانهن به پڳي ڪانه هئي، سنڌ کان نڪري پئي هئي.
ڊاڪٽر ڳالهين ٿي ڳالهين ۾ نورل ۽ ڊريسر جي مدد سان، سٺ
ڏيئي، هن جي بانهن وري سنڌ ۾ ورائي ڇڏي. يار محمد سور
کان سڄو پيلو ٿي ويو. سندس اکين ۾ ڏنڌ ۽ لڙڪ ڀرجي
آيا، پر وات مان ”اونه“ به نه ڪيائين. پوءِ ڊريسر سندس
ڪلهي کان ڪرائي ۽ ٿاين پتيون ويڙهي، سندس ٿي پٽڪي مان
لڙڪڻي ٺاهي، گچي جي پويان ٻڌي، ۽ يار محمد کي چيائين
ته هفتو ڏهه ڏينهن، بانهن انهيءَ لڙڪڻيءَ ۾ لڙڪائي رکندو
ته پاڻهي چڱي پلي ٿي ويندي، ۽ سور به لهندو ويندو. جڏهن
مسلم پتي پوري ٿي ته پريان دهلاين جي ملاڪڙي جـيـ ڌمال
ڪن ٿي پين.

نورل وري به هنن کي گاڏي ۾ ويهاري، يار محمد جي
ڳوٺ ڏانهن موٽڻ جي ڪٿي. ميڙي جـيـ وچ مان لنگهندي
اوچتو هن جي نظر وڌيري جي جيب تي پئي، جيڪا هڪڙي
لانڊري اڳيان بيٺي هئي. ڪجهه ماڻهو به جيب کي گهيزو ڪريو

بيٺا هئا. هنن لاءِ جيپ ته عجب جهڙي شيءِ هئي. هنن جي منهن تي عجب، حيرت ۽ شايد ڪنهن اڃا ئي ٻپ جون ريڪاٽون هيون. جيپ هن لاءِ وڏيري جي شان ۽ دٻدٻي سان گڏ وڏيري جي وڌندڙ زوراوريءَ جو اهڃاڻ به هئي. جيپ تي نظر پوندي ئي، نورل جو رت رري سندس ڪنن ۾ گهٽڻ لڳو. سندس لونڊڙين ۾ ڌڪا ٿيڻ لڳا. سندس ٻانهن ۾ نئين سر سيٽ اچي ويئي.

ماڻهن جا هشام پٽي لاندين اڳيان آيا ويا. هڪ طرف چوڏون جو گوڙ گهمسان هو. ٻئي پاسي دڪاندارن ۽ گهورڙين جون رڙيون هيون. هڪ ويجهي لانديءَ مان ٻين ۽ مرلين جو گڏيل آواز وراڪا ڪندو پئي آيو. پريان ڪنهن لانديءَ مان رڪي رڪي گهنگهرن ۽ چير جو چمڪو به ڪن تي ٿي پيو. پر اهي سمورا آواز نورل جي ڪنن ۾ زوات ۽ لونڊڙين جي دريا کي ماڻو نه ڪري سگهيا. لانديءَ اڳيان پهچي، ڏانڊن کي پچڪار ڏيئي، بيهاري، هيٺ لهي آيو. لانديءَ جي اڳيان ماڻهن کي هٿاڻيندو، هو لاندي جي اڳيان، منهن جي مهاڙيءَ وٽ بيهي رهيو. اندر به ٿي ڪتون پيل هيون. ٻيون ڪتون خالي هيون؛ فقط هڪڙي ڪٽ تي وڏيرو گلڻ، ٻن وهائڻ کي ٽيڪ ڏيو ويٺو هو. هيٺ تڏن ۽ ٽٽورين تي ڏعا ڪوڪن ساڻهو ويٺا هئا. ڪن کي ڪانيون ٻڌل هيون، ته ڪي ائين ئي پتلي ماريو ويٺا هئا. هڪڙيءَ ڪنڊ ۾ به همراھ ڏنڊي ڪونڊي ۾ ٽاڙل گهوٽڻ ۾ مصروف هئا. سندن پير ۾ پاڻيءَ جي هڪ ننڍي نادي هئي، جنهن جي ڏک ڪنن ۾ ڏڪر جون ٻه پڇاڻون رکيون هيون.

نورل هڪل ڪٽر: ”وڏيرا، توکي حياءُ ڪونه ٿو ٿئي جو ائين راهه ويندين. مان ڪوچرايون ڪندو وٽين؟ ڏس ته تنهنجي هوڙ هيائيءَ ڇا ڪيو آهي. هن مڙس ماڻهوءَ کي ته ڪٽي ڇڏ، ڏس ته هنن زانڊائن جو ڪهڙو حال ٿيو آهي! اهي به

ڪنهن جا ننگ آهن. جيئن جا مالڪ ٿيا آهيو ته ان جو اهو
..طلب ڪونهي ته راه وڃن کي ماريندا وڌو. ڪجهه ته شرم
حياء ڪريو ها!

هن جي هڪل تي ماڻهو آهستي آهستي هن جي پويان
گڏ ٿيندا ويا. ۽ پوءِ ماڻهن پوئتي نھاري، ڏيکي گاڏيءَ ۾ ويٺل
يار محمد کي ڏٺو، جيڪو گچيءَ ۾ ٻانهن لڙڪايو ويٺو هو،
مٿي تي ٻه پتيون ٻڌل هئس. هنن جي نظر زائفائن تي به پئي،
جن جا ڪپڙا رت جي دٻن هاڻا هئا. هنن جون نظرون وري
لانڊيءَ اندر موٽي ويون، ۽ هنن آنسي وڏيري گلڻ خان کي
وعائن تي ٿيڪ ڏيئي ويٺل ڏٺو: نظرن جي اها موت، هنن ۾
ڪا سمجهه ڪٿي آئي. گهڙي دير اڳ، جا حيرت ۽ حشمت
هنن وڏيري ۽ سندس جيب لاءِ محسوس ڪئي هئي، هاڻ ان
جي بدران ڪا اچائي نفرت، هنن جي اندر ٿي اندر لهرين هڻي
لڳي. ماڻهن ۾ سس سس ۽ چڻ پڻ پئجي ويئي. ”ادا، پيٽ-پراڻي
ان کي چئبو آهي!“ ڪنهن چيو: ”پاڻو، ان کي غريبان مار
چئبو آهي!“ هڪڙي پرڻي مڙس زور سان کانگهارو ڪيندي
چيو: ”ههڙن سان اها ڪار ڪجي جو ڪارو منهن دانگيءَ
مان ڪري، گڏهه تي ايتو چاڙهي گهمائجين!“

وڏيرو اهڙو ڪچي، جهڙي پيٽ. وهائن تان مٽيرو ٿي،
ٽنگون هيٺ لڙڪائي، وڪائي لڪائڻ لاءِ ڪجهه چوڻ تي
هو ته سندس همراهن مان هڪڙو ڪاٺي ڪاٺي چوڙي آيو، ۽ پاسي
۾ رکيل لوڙهه کڻي، گار ڏيئي، نورل تي آڻ ڪري آيو. ڪجهه
ماڻهو هميشي پوئتي هٽي ويا. پر نورل وار پنهنجي هٿ تي
روڪي، ست ڏيئي، لوڙهه شودي کان ڦري ورتي. پوءِ لوڙهه
کي، گوڏي تي هڻي، ٻه ڌڪ ڪري، اچل ڏنائين ته پئي
ڌڪ وڃي وڏيري جي لڙڪندڙ پيرن وٽ پيا. ٻيءَ گهڙيءَ
هملي ڪندڙ همراهن مان پڪين پئجي ويو. سندس آبادشي ۾
مٿ، وجهي، کڻي مٿي ڪيائينس، ۽ کيس اهڙي اچل ڏنائين جو

منهن ڀر اچي ماڻهن منجهه ڪريو. ماڻهن کي الائي ڪاوڙ هئي
يا روئڻو سڄهين، سو ڪنهن لت هئيس ته ڪنهن بچو-
ست سٿان ٿي ويئي.

ماڻهن جي ان گوڙ ۾ وڏيرو آيو. ساڻس گڏ ٿي همراھ
به آيا. چارئي ڄڻا ڪلها هڻندا اچي جيپ تائين پهتا. وڏيري
لئل نڙنڪڙ ۾ جيپ استارت ڪئي. جيپ جي ”گهرڙ... گهرڙ“
تي ماڻهو هڻي پاسي ٿيا، ۽ جيپ تيزيءَ سان، جهٽڪو ڏئي
اڳيان وڌي ويئي. ماڻهو وڏيري ۽ سندس ماڻهن کي، ڪا گهرڙي
ويندو ڏسندا رهيا. پوءِ اوجتو هنن کي وڏيري جو شودو ياد
اچي ويو، ۽ نئين سر ڌڪن بچن سان ورائي ويس!

ڪنهن چيو: ”ابا، تون ته انب شيدي واري آڇل
ڪري آيو هئين؟ هاڻي ڇو مڪر ڪري ڪئي ماڻ ڪئي اٿئي؟“
شودو ماڻهن کي ٻانهون ٻڌڻ لڳو: ”ٻيلي، مون کي بئشڪ
ڪريو. قرآن ميڙ اٿو، نياڻين ميڙ اٿو، مون کي بئشڪ ڪريو!“
انهن لفظن تي سمورا هٿ روڪجي ويا. هڪڙي ڀرڻي
مڙس چيو: ”بابل! وڏيرن جي ٽڪر پور تي پلجڻ وارن مان
ماڻهو موڪلائي ويندو آهي، ۽ باقي بچندا آهن ههڙا سوٽر! سو
هاڻ ڇڏيوس ته وڃي ماڻس کي ڪو يار وٺي ڏئي!“

نورل ماڻهن جي گوڙ مان هلندو، ڏيکي گاڏيءَ تائين آيو،
۽ ڏيکڻ کي بچڪاريندو، گاڏيءَ کي رستي تي ڪاهي آيو. ●

جڙڻي پنوهر جو ڪوٺ، سنڌ جي انهن ڪوٺن مان هو، جتي زندگي اڃا لوڙهن ۽ ڍنگهرن ۾ گهيريل هئي. انهن لوڙهن ۽ ڍنگهرن پويان، ماڻهو ۽ مال گڏ ڪڍاريندا هئا، جتي ماڻهن جي مڪان ۽ سڌ واکي سان گڏ ماهي ۽ ڪاڻي مال جو رنڀو، ڪرين ۽ رين جا پڪڙاڻا ۽ پلن وهڻ جون هڪڪارون صبح جي آجيان ڪنديون هيون، ڇڙن ۽ ٿلين جي لاکيتي ڏاڪڙا، پري کان آندڙ ٽٽڙ ڄمي لٽ جي پس منظر ۾ شام کي الوداع ڪندي هئي. ڪوٺ جي ماڻهن جي حياتي ڪير جي گوهن وانگر اڇي آجري ۽ پوتر هئي؛ ان جو هر آواز، ڪنهن نه، ڪنهن طرح، زندگيءَ جي اڇي آجري هجڻ جو آواز هو، ۽ اهي اڃا اجرا آواز ماڻهن جي دلين ۾ نيڪيءَ ۽ خير جا نياپا کڻي ايندا هئا، ۽ اهي نياپا محبتون بڻجي ويندا هئا. پنهنجائپ ۽ ماڻهپي جون روايتون بڻجڻ لڳندا هئا.

ائين ڇو هو؟— اهو ڪنهن به نه سوچيو هو. ڀلا، ڀلائيءَ لاءِ به ڪو سبب سوچيندو آهي. البت پيرمن چوندا هئا ته، ”ابا، هت ماڻهو آهن سڀ پاڻيرا ۽ پاڻ-وهيا، ڪو ڪمدار ڪڙو ڪونهي جو وڏيري پاران ڪوجهايون ۽ ڪڙيتون ڪري، ڪو مالڪ ڪونهي جو ماڻهن کي نوڪر ۽ غلام سمجهي، ڪو مجيري ڪونهي جو وڏيرپ ويڙهائي ڇيڙا نيرا ڪري، ۽ وڏي ڳالهه ته ڪو وڏيرو ڪونهي جو پراڻي پورهئي تي پرمار ڪري هڙ کڻي وڃي، ۽ هاريءَ کي سڪڻو ڇڏي، سندس ماڻهپي کي به بهاري وڃي! هت ته هڪڙي ابي ڏاڏي جو اولاد آهي، هر ڪنهن کي پنهنجو ٻارو ٻني آهي، پنهنجو مال آهي، پاڻ آٻائي پاڻ کائي يا پٽاري مال کي ڪارائي— پوءِ

ٻلا بچڙايون ڪن به ته آخر ڇو؟“

پر نيٺ هڪڙو وڏيرو جڙڙي بنوهر جي ڳوٺ ۾ بچڙائي ڪئي آيو، ۽ ڳوٺ جي محبتي ماڻهن کي سمجهه ۾ نه ٿي آيو ته ان بچڙائيءَ کي ڪيئن منهن ڏين. ٿيو ائين جو تر جو وڏيرو گهرام خان يار محمد کان سندس پيڻ مهرءَ جو سڱ پنهنجي پٽ گل خان لاءِ گهرڻ کان ڇڙهي آيو، ۽ چئي ويو ته هو انڪار ٻڌڻ جو عادي ڪونهي!

يار محمد ته ساڳي جيب ڏسي باهه ٿي ويو هو. پر تڏي تي ايل مزمان سان ٽيڪو منو ٿيڻ هٿن جي ڀر ڪانه هئي. هنن جي ڀر ته اها هئي ته جي ويري به تڏي تي لنگهي اچي ته هن کي مان ڏيو. کٽون وڃائي، هن مزمانن کي ويهاريو، ۽ خوش خبرعافيت کان پوءِ جڏهن مانيءَ جي صلاح هنيائين، تڏهن وڏيري گهرام خان پنهنجي شهر کي وٽ ڏيندي چيو: ”يار محمد، مانيون به کائبيون، پر پهرين پرڻي مڙس جيوڻ خان کي گهرائي وٺ ته ڪچهڙي ڪريون. پوءِ به جي زور ڀريندين ته مانيءَ جا به گراهه تنهنجا ڪونه موٽائينداسون!“

جيوڻ خان نه رڳو ڳوٺ جو چڱو مڙس هو پر يار محمد جو سڳو مامو پڻ هو. ڳوٺ جي گهرن ۾ سڀ کان غريب جيوڻ خان جو گهر هو، پر مان مريادا ۾ هو سڀني کان شاهوڪار هو ۽ هن جو چيز موٽائڻ جو ڪنهن سوچيو به ڪونه هو، ڇاڪاڻ ته سڀني کي اهو يقين هو ته جيوڻ خان جيڪو فيصلو ڪندو سو ڏکيو ڪٿي هجي به هجي، پر هوندو انصاف ئي انصاف. سڱانديءَ جا سمورا نيرا به جيوڻ خان اهڙا ڪندو هو جو سڀڪو ڪلهندي مرڪندي قبول ڪندو هو. پنهنجي چوڪري جو مڱيو پنهنجي ئي پائڻيءَ سان رڳو ان ڪري ٿوڙي ڇڏيائين جو پائس ڏي ميرڻ وارن جو بدو رهيل هو، ۽ پائس وٺندي جي قول پاڙڻ لاءِ رڳو اهائي هڪڙي نياڻي هئي. ڪا ننڍي هوندي ئي پٽس سان مڱائي ڇڏي هئائون. مڱي

تڻ جو پٽس تي اهو اثر ٿيو جو جهنگ منهن ڪري هلبو
وڊو، ۽ وڃي شهر جي ڪارخاني ۾ مزدوري ڪيائين ۽ وري
ڪوٺ جو منهن نه ڏٺائين.

جيون خان خوش خیر غافیت ڪري، سامهون ڪٽولي تي

ويهي رهيو. هو منجهي پيو هو ته آخر رئيس گهرام خان ڪيئن

پنڌ پيو هو. تر ۾ گهرام خان جي ڪا نيڪي ڪانه هئي.

ذات چور، نسب ۽ شودو هن جي اوطاق جو سلامي هو. اوزي

ٻاڙي ۾ چوري چڪاري ٿيندي هئي ته پيري پير کڻي اچي

گهرام خان جي اوطاق تي بيهندا ۽ پاڳيا پنگ ڏيئي پنهنجو

مال ڪاهي ويندا هئا ۽ ڏينهن جا ڏينهن رئيس جا مڙمان ٿي

رهندا هئا. ماڻهن جي ٻڌ-چوڙ ۾ رئيس جو نالو کڻي بس ڪر.

دنڪڻي وڏيرا هن کان اهڙو وڻڻ ويندا جو ڪنهن ميڙي ملا ڪڙي

۾ يا شادي مراديءَ تي مڪا ميلو ٿيندو هون ته پاء ته پيرن

هيٺان ٿانڊو اچي ويندو هئن! وڏيري خان محمد وارو ماريو سڀني

کي ياد اچي ويندو هو: ٿيو هيئن جو وڏيري خان محمد وٽ

هڪڙو بڻاڊڪ ڪٽو هوندو هو، جنهن جو نالو ئي رکيو هئائين

”شيرل“. هونئن ته رئيس گهرام خان وٽ ڪتن جي لود هئي،

پر جڏهن کان وڏيري خان محمد جي ”شيرل“ جي ناموس ٻڌي

هئائين، تڏهن کان هن جو سڪ ڪٽي پيو هو. هن نياپا سڀني

موسلي، وڏيري خان محمد کان ڪٽو گهريو. ڏهه هزار روپيا

آڇيائين، پر وڏيري خان محمد نه مڃيو. هڪاري جڏهن وڏيري

خان محمد پنهنجي ويانهن جي خوشيءَ ۾ رڃ ۽ ڪمن ۾

ويڙهه ڪرائي ۽ وڏيري گهرام پنهنجي اکين سان اه وڙهه

ڏٺي، تڏهن کان ته ”شيرل“ لاء هن جي تقاضا چوٽ چڙهي

ويئي. رڃ چئن پنجن پٺان تازي ڪتن کسي واري واري سان

ڌڪ ٿي هڪڙو هنيو ۽ ڪتا ڪيڪڙا ڪندا، پڻ ٽنگن ۾

ڏسي گولي ٿي ويا. پر جڏهن خان محمد ”شيرل“ جي پٺي

مان زنجير ڪڍي تڏهن شيرل رڃ کي ائين چٽڙي ورتو، ڇو

ريڇ نه پر ڪو لومڙ هو. ريڇ گهڻائي کيس چنبا وجهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ”شيرل“ وڃي نڙگهٽ کان ورتس. جيڪڏهن وڏيرو خان محمد سيند وڃائي شيرل کي نه سڏي ها ته لاشڪ ريڇ پورو ٿي وڃي هئا. ”شيرل“ سيند جو آواز ٻڌو، گهڙي کن منجهي بيهي رهيو ۽ فيصلو نه ڪري سگهيو، پر پوءِ امانڪ ريڇ جي نڙگهٽ مان وات ڪڍي، پڇ لوڏيندو خان محمد بت موٽي آيو! واہ واہ ٿي ويئي، ڪوڪريا پئجي ويسا. ريڇ رت ٻاڙيندو، رنيون ڪندو ڪيلي جي چوڌاري ڦير موٽي ۽ وانگر مرنڊو رهيو، ۽ پوءِ اوچتو ويهي رهيو. ڪهيري ڊڪ پائي ريڇ نٿن پهتو ۽ کيس اٿارڻ جي ڪوشش ڪيائين پر ريڇ اٿڻ جي نه ڪئي. ڪهيري ڪا گهڙي پنهنجي چيٽاڙيل ريڇ کي ڏسندو رهيو ۽ پوءِ موٽي آيو ۽ ڪنڌ جهڪائي وڏيري خان محمد اڳدار بيهي رهيو. هن جي اکين مان ڳوڙها پئي وهيا، ۽ اوچڪارن کي روڪڻ ڪري سندس ڪلها پئي ٽڙيا. وڏيري خان محمد کيسي ۾ هٿ وجهي ڳپل جيترا ڏوت ڪڍي ڪهيريءَ کي ڏنا ۽ پوءِ پيار مان شيرل جي ريشمي لسي ڪل تي هٿ ڦيرائڻ لڳو.

گهرام خان ست ڏيئي آيو، خان محمد ۽ ”شيرل“ جي پر م اچي بيهي رهيو. گهڙي کن ”شيرل“ کي ڏسندو رهيو، ۽ پوءِ خان محمد کي چيائين: ”شيرل“ توکان گهري ٿو وٺان، پئسا جيڪي چوندين سي ڏيندس — ويه هزار، پنجويه هزار، ويه ٽيه هزار — پر ”شيرل“ مونکي ڏي!

خان محمد رڳو ايترو چيو: ”رئيس ‘شيرل’ جي ڳالهه تان لهي وڃ. منهنجي ٽڏي تي آيا آهيو، سي اوهان جا لڪ ٿورا، پر ’شيرل‘ ۾ منهنجو ساه اٽڪيو پيو آهي!“

”نه چئبو ته تون ڪٿو ڪونه ڏيندين؟“ گهرام خان

آواز ۾ هڪ عجيب سختي اچي ويئي.

”رئيس، ٻيو جيڪو ڪٿو چئين، سو تنهنجي ميلڪ

آهي ڀلي ڪانهي وڃ، باقي 'شيرل' هڪونه ڏيندس!"

"خان محمد، ڏسجڻين مٿان پوءِ پڇتائين.... آءٌ سڀاڻي تائين انتظار ڪندس. جي 'شيرل' مون وٽ نه پهتو ته پوءِ مون تي ميار ڪانهي!" ائين چئي رئيس گهرام خان پنهنجي همراهن سان گڏ چڙهي نڪتو. مانيءَ لاءِ به هڪونه ترسيو.

هن ڏينهن کان پوءِ، تر ۾ چوبول ٿي ويو ته خان محمد جي گهٽ ۾ ڌاڙو لڳو، آهي. خان محمد وارن جا به همراھ آڻت مارجي ويا ۽ چار جڻا ڌڪجي پيا.... ۽ ڌاڙيل خان محمد جي نياڻي به کڻي ويا! پوليس ڪمائيءَ جاءِ واردات ٿي پاڻ اچي منزل ڪئي. هفتو ڏهه. ڏينهن آسي پاسي ۾ پوليس رڻ ٻاري ڏنو. ڌاڙو به خان محمد وارن جو لڳو، شڪ ۾ ماڻهو به خان محمد وارن جا ٻڌا. خان محمد پاڻ پوليس ڪمائيءَ ڪسي سڌو سنواڻو چيو ته منهنجو شڪ گهرام خان ۾ آهي، پر پوليس ڪمائيءَ کيس سمجهائيندي چيو ته ان ڳالهه تان لهي وڃي نه ته ڳالهه مان ڳالهه وڙو ٿي پوندو، ۽ کيس ڌاڙي جي بدران ٻانهن ڪڇڻ جو نهندو. ماڻهو چوندا ته ٻانهن پاڻ پڇي ٿي نڪتي ته ٿرين ۾ جهيڙو ٿي پيو. خان محمد رت جو ڍڪ پي، چپ ٿي ويو. جڏهن پوليس وئي، تڏهن خان محمد کي نياپو ٿيو ته ٻانهن ورائڻي اٿي ته "شيرل" پهچي، پنهنجي امانت وٺي وڃ! پوءِ جيڪي ٿيو، تنهن ته ماڻهن جا وات پٽي ڇڏيا. چون ٿا ته خان محمد پاڻ "شيرل" جي زنجير جهلي انجام واري هنڌ تي پهتو. ڪتو ڏيئي، پنهنجي ٻانهن موٽائين پر تڏهن به گهٽ اڪيلو پهتو. ڪن چيو ته ٻانهن ڪانه موٽي، ته ڪن وري چيو ته خان محمد پنهنجي هٿن سان نياڻيءَ کي ڪهاڙين مان ڪڍيو، ۽ پنهنجي هٿن سان کڏ کوٽي، کيس پوري پوءِ گهٽ پهتو. ان ڏينهن کان پوءِ ڪنهن ماڻهو سان خان محمد کي ڳالهائيندي ڪنهن هڪونه ڏٺو. جي ڳالهائيندو هو ته رڳو پنهنجي ڪنن سان يا وڃڻ سان!

جيون خان کي اهي ڳالهون ياد آيون ته سندس هٿين ۾ هڏڪ پئجي ويو. خدا خير ڪري، هن زهن جو اسان ۾ الائي ڪهڙو ڪم پيو آهي! هن گل خان جي هوڙائيءَ واري ڳالهه به ٻڌي هئي: اهو ته ٿي نه ٿي سگهيو ته ڪو رئيس گهرام خان پٽ جي خطا بخشائي آيو هجي، ته پوءِ ڪهڙو ڪم هوندس اسان ۾! اسين غريب سڀي جي ڪٺل، هن بگهڙ جو اسان سان ڪهڙو ڪم!

”رئيس، ڀلا پيو ته مڙئي خير آهي نه؟“ جيون ڳالهه جو پير کڻڻ لاءِ چيو.

”ها ها، جيون خان، مڙئي خير آهي. سوچيوسون ته پاڙي ۾ ويٺا آهيون. پاڙو نين کي به پيارو هو. پاڙي جا ننگ اسان جا پنهنجا ننگ آهن. مٿان ميار ڏيو ته ميان گهرام خان پاڙي ۾ ويندو آهي، پر اسان کي اڌ تي به ڪوبه پڇي. ڪمدار وڏي کان پڇي ٿس. اسان پاڻ کيس چيو ته جيون خان وارن وٽ پيرو ڪجي. ڪيئن ڪمدار؟“ رئيس گهرام خان پنهنجي ڪمدار ڏانهن نهاريو به ڪونه. سندس اک اها ئي جيون ۾ ڪٽل هئي. ”برور، رئيس جن پاڻ ڳالهه ڪئي ته جيون خان وارن ڏي پيرو ڪجي.“ ڪمدار سر وٺايو.

”ڀلي ڪري آيا، جيءُ ڪري آيا، اسان جون اکيون ٽڏيون، ڀلا هاڻ اجازت ڏيو ته چوڪرو ماني رکائي. ابا يار- محمد ماني رکائي وٺ!“

”هاڻو ماما، بس تون رئيس کي هٿ ڏٺار ته آئون بيشي پير ماني کڻي ٿو اچان!“ يار محمد سامهنس ڏانهن اهڙين نظرن سان ڏٺو، جيڪي خود جيون کي به سمجهه ۾ نه آيون. مانيءَ تي رئيس گهرام خان جيون ۽ يار محمد کي زوريءَ پاڻ سان پنهنجي ڪٽ تي وهاري ماني کائڻ لاءِ چيو. ماني کائيندي، گهرام خان چيو: ”جيون خان، اسان کي ته ڪن ڪارين مان واندڪائي ڪانه ٿي ملي. ڳالهه هيءُ آهي ته پتم

اچي وهي ۽ چڙهيو آهي پانيان ته هاڻ پرڻايانس.“
گراه جيون جي نڙيءَ ۾ اٽڪي پيو ۽ ذري گهٽ
اٿوڙيو هو. ڪيتون ڏيندي چيائين: ”اها ته چڱي ڳالهه ويچاري
اٿو. آءُ پاڻ ان خيال جو آهيان ته چوڪرن کي مڇن جي
ساوڪ اچي ته پرڻائي ڇڏجن. گهڻين بچڙين کان بچي پوندا.“
”برابر. انسان آهي شيطان جو گهر ۽ پير ته آءُ به
اچي پيريءَ کي پهتو آهيان. الله سائينءَ اهوئي هڪڙو پٿرو
ڏنو اٿم. پانيان ته اهو ڪم اڪلائي وٺان.“

”جي جي....“ جيون کان وڌيڪ ڳالهائڻ نه اڪليو.
”يار محمد تنهنجي ڇا صلاح آهي؟“ رئيس اوچتو يار-
محمد ڏانهن مهاڙ ڪندي چيو.

”رئيس، آءُ ڀلا ڪهڙي صلاح ڏيندس! صلاحون ته وڏا
ڏيندا آهن....“ يار محمد کي جواب ڏيڻ نه آيو. هن جي اندر
۾ ڪورا پئي پريا. رئيس جي پٽ هنن سان جيڪا ڪوچرائي
ڪئي هئي، سا سندس ذڪر اچڻ شرط وري هن جي اکين
آڏو اچي ويئي.

”مون ٻڌو آهي ته گلڻ خان اوهان سان مڙئي ڪا ٻاراڻي
ڪئي هئي. ننڍو نيتو آهي. جواني ديواني چوندا آهن، سو
مڙئي حرڪتڙي ڪري وينو....“

جيون ۽ يار محمد جي سامه ۾ ڪجهه سامه پيو. پيلي،
رئيس ته پٽ پاران ڏوهه بشڪائڻ آيو آهي. هنن جون دليون
ڦونڊجڻ لڳيون.

”هاڻ اوهين مٿس ڪو ڏنڊ رکو. ڪا سزا ڏيو!“
رئيس مرڪندي چيو.

”نهيو رئيس، اوهين اسان وٽ هلي آيا، اهوئي ڪوڙ
آهي. سزا ٻڌا جي ڳالهه نه ڪريو. اسان جي دل صاف ٿي ويئي
آهي!“ جيون هڪ نئين آتسامه سان چيو.

”نه نه، هن کي سزا ته ڏيڻي پوندي....“ رئيس ماني بس

ڪندي چيو.

هت ڏوٽي، جڏهن وري اچي ڪٽ تي ويٺا ته گهرام خان چيو: ”جيون خان، هن کي سزا اها ڏجي جو هتان ٻرناڻجيس! ٻيلا يار محمد خان، اوهان جي پين جو سڱ ڪٿي ڏنل ته ڪونهي نه؟...“

”نه رئيس نه....“ يار محمد جو منهن ڪاوڙ کان ڳاڙهو ٿي ويو. هو چوڻ وارو هو ته رئيس اوهان کي ائين اسانجي ڦٽن تي لوڻ ٻرڪڻ نه گهرجي، پر سندس ڳالهه کي وچ ۾ ئي ڪٽيندي گهرام خان چيو: ”ته پوءِ جيون خان، تون وڏو آهين. تون جڏهين چئين، تڏهن ڏينهن ٻڌڻ لاءِ وري اچي اوهان جا مزبان ٿيون!“ گهرام خان پنهنجي شهرين کي وٽيندي چيو.

جيون جي سموري تن بدن ۾ ماکوڙيون سرڻ لڳيون. هن جي بدن ۾ لرزش پيدا ٿي ويئي. هن جي اکين ۾ اهڙو ڏنڌ چائنجي ويو جنهن مان هن کي رئيس گهرام خان جو منهن ڏٺندو محسوس ٿيو. هو سڄو تڪجي ويو، ۽ اکر ڏاڍي مشڪل سان هن جي نڙيءَ مان نڪتا: ”رئيس، اسين مشڪين برابر آهيون، پر الله اسان کي ڪنهن جو محتاج ڪونه ڪيو آهي، ۽ اسان کي به پنهنجي عزت آهي. هڪڙو اسان جي ننگن سان هوڙائي ٿي، ٻيو وري اسانجي ڦٽن تي لوڻ ٻرڪڻ لڳا آهيو. اسان جي ٽڙي تي آيا آهيو، سو اسان وس آهر اوهان کي آڌر ڏنو، مان ڏنو، باقي سڱ جي ڳالهه تان لهي وڃو!“ گهڙيءَ لاءِ ماٺ ٿي ويئي. لوڙهي تان هڪڙي ڪپڙي

ڇيٽ ڪري آڏامي ويئي. اوچتو رئيس گهرام خان اٿسي بيٺو. سندس ڪمدار ۽ ٻيا همراھ به اٿي بيٺا. جتي پائيندي، گهرام خان چيو: ”جيون خان، آڄ ڪا شئي فقط هڪڙو ڀيرو گهرندو آهيان، نه ملي ته زوريءَ کڻي ويندو آهيان. اوهان کي ڏهن ڏينهن جي مهلت آهي. ڪمدار، اڄ چنڊ جي ڪهڙي تاريخ آهي؟ تيرهن تاريخ اوهان جي قبوليت نه پهتي ته پوءِ مون تي

ميٺار نه رکڄو. ٻانهن آءُ زوريءَ کڻي ويندس!^۱
 جيون ۽ يار محمد بتن وانگر هنن کي ويندو ڏسندا رهيا.
 چپ جي استارت ٿيڻ جي گهرڙ گهرڙ نسي هو حقيقت جي
 دنيا ۾ موٽي آيا. هنن جي منهن تي ڳاڙهاڻ بدران پيلاڻ ڦهلجڻ
 لڳي. ان ۾ ڊپ کي ڪو دخل ڪونه هو. ڊچن هو سکيا
 ڪونه هئا. اهو رنگ هنن جي مظلوميت جو رنگ هو، ان
 مجبوريءَ جو رنگ هو، جنهن هيٺ هو ڪجهه به نٿي ڪري
 سگهيا. ڏاڍي کي ائين دڙڪو ڏيئي ويندي ڏسڻ جو رنگ،
 سنڌ جي آسمان جي شفق جي ڳاڙهاڻ تي هميشه غالب هوندو
 رهيو آهي، ۽ ان رنگ ۾ رڌل ڳيرا، ٻير جي هڪ ٿاريءَ تي
 پار ڪڍي، گهوگهو ڪرڻ لڳا. اونداهه آهستي آهستي يار-
 محمد جي لوڙهي اندر لنگهي آئي ۽ ڪا گهڙي لوڙهي جي
 ڍنگهرن ۾ اٽڪي بيهي رهي.

اهو ڏنگهر، اوندم سوڌو، مهروءَ جي من ۾ لهي پيو.
 پلڙن جي چلي کڻي، هن ٻڪرين اڳيان رکي، چونڌري
 هڪڙي ٻڪريءَ جي تن هينان رکي، ٻڪري ڏوهن ويهي
 رهي. کير جي پهرئين گوهي، جستي چئونريءَ جي تري ۾، اهڙو
 پٽاڏو پيدا ڪيو، جهڙو هن جي من ۾ متل هو. نه چاهيندي
 به هن سڀڪجهه پنهنجي ڪنين ٻڌوهو: ”نيرهين تاريخ مون کي
 اوهان جي قبوليت نه پهتي ته پوءِ مون تي ميار نه رکجو.
 ٻانهن آءُ زوريءَ کڻي ويندس!“ کير جي هر گوهي سان، اهي
 لفظ وَرَ وَرَ ڪري چئونريءَ مان ٻُڙڻ لڳا، ۽ هن جي
 ڪنن کان ٿيندا، هنجي دل کي تڙڪائيندا رهيا. هڪ اڃاڻي
 ڀڄ کان هن جي بدن ۾ هلڪي رڦڻي پئجي وئي. هيءَ رڦڻي
 ان رڦڻيءَ جهڙيءَ هئي، جهڙي هن گلڻ خان سان ڳالهائيندي
 محسوس ڪئي هئي....

گلڻ خان کي هن ڪل ٿي پيرا ڏنو هو: ٻه پيرا پريان،
 ۽ ٽيون پيرا مَنهان منهن، دودلو، پهريون پيرا تڏهن جڏهن
 جپ ڪاهيندي، هن سندن ڊگهي گاڏيءَ کي گهائجي ۾ ڪيرائڻ
 لاءِ، ڊگهن کي ٽاهيو هو. ڏٺڙ جي چوهي منجهان، هن جپ
 ملائيندڙ کي ڏٺو: بوسڪيءَ جي پٽڪي سان هڪ چوڪرات،
 جنهن جا شهر ائين ٿي لڳا، جڻ وقت کان اڳي ڄمي آيا هئا؛
 بلڪل ايئن جيئن ڪنهن ننڍي چوڪر جي چپن تي، هٿرادو
 مڇون چنڊڙائي ڇڏجن. نڪ ٻنن، اڪيون وڏيون جيڪي بني
 نڪ جي ڪري هيڪاري وڏيون ٿي لڳيون. هڪڙو ڀرون اڏو
 ڪارو پٽڪي جي پير ۾ لڪي ويو هو. ان ڪري جڻ هن جي
 اکين مٿان ٻن ڀرن بلزان، هوڻي ڏيڍ ڀرون. پر سڀ کان مکيه

ڪالھ جا هن ڏٺي، سي هئا ڇهڇ گهاٽا ڪارا وار جيڪي هتن
 جي آگرين جي پٺ کان ٺونئين تائين ڪٽيل هئا. هن جون
 ٻئي ٻانهون جيپ جي گول چڪر ٽسي ويڙهيل هيون، ۽ ان
 چڪر کي ڦيرائينديون ٿي آيون. انهن ٻانهن ۽ هتن جو ماس
 بنهه نظر ڪونه ٿي آيو، رڳو ڪارا گهاٽا ۽ ڪٽيل گهنديون
 گهنديون ٿيل وار ٽسي نظر آيا. هن کي الانجي ڇو ننڍي
 هوندي ڪهريون وٽ ڏنل ڀولڙو ياد اچي ويو، جنهن جي ٻانهن
 تي ته وار هئا، پر جنهن جي آگرين جي ٽئين ۽ ڏوڏن تي به
 وارن جا مڇا هئا. هن اڃا انهن وارن بابت سوچيو پئي ته
 جيپ گهرڙاٽ ڪري، گاڏيءَ جي پاسي کان لنگهي، ۽ گاڏي
 گهانجي ۾ لڙي پئي. هو اچلجي وڃي گهانجي ۾ ڪري، ۽
 هڪڙي اڀي ڪاٺي، ٽلهي چيٽ وانگر، هن جي ڏوري ۾
 گهڙي ويئي. سور کان هن جي دانهن نڪري ويئي، جيڪا هن
 گهڙوئي گهٽڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر سندس چين هن جو
 ساٿ نه ڏنو.

پوءِ جيڪي ٿيو، سو ايترو تڙت ٿيو، جو هن کي انهن
 ڳالهين جو سلسلو اڃا تائين ياد نٿي پيو. هڪڙي مڙسالي
 وڌي هن جي ٻانهن ۾ هٿ وڌو، ۽ هن کان وري ڪيڪ نڪري
 ويئي. هن کي اهو به ياد نه هو ته هن پهرين ڪيڪ ڪئي،
 يا مڙسالي پهرين هن جي ٻانهن ۾ هٿ وڌو هو. ها، هن کي
 هڪ ڳالهه هينئر به ياد هئي ۽ ان ڳالهه هينئر به هن جي دل
 ۾ هڪ عجيب ڏکڻي وجهي ڇڏي. اها ڳالهه اها هئي ته،
 اوچتو مڙسالي کڻي هن کي پاڪر وڌو، ۽ هن کي هنج ۾ کڻي
 آڻي پاڻوءَ جي ڀر ۾ لٿو. ان پاڪر مهل هن جو بدن ڄاهي
 وانگر ڪوٺجي ويو هو، هن جي دل زور سان ڌڪ ڌڪ ڪرڻ
 لڳي هئي. هن کي ته سور به وسري ويو، ۽ هن چاهيو هو ته
 ڪنهن طرح ڦٽڙي ڦٽڙي ان پاڪر ۽ هنج مان نڪري وڃي؛
 ايئن جيئن ننڍي هوندي، پاڻو ڳيريون جهلي هن کي هٿ ۾

ڏيندو هو، ۽ ڳريون هن جي هٿن مان ڦٽڙي ڦٽڙي پڙڪو
 ڪاٽي اڏامي وينديون هيون. جڏهن هن کيس پاڪر مان هيٺ
 لاٿو، تڏهن هن جي اجرڪ به مٿي تي ڪانه هئي. هن مڙسالي
 ڇا سوچيو هوندو ته هن زائفان کي ڪو حياءُ ٿي ڪونه هو!
 موءَ جڏهن ٻاڏوءَ جي ڀر ۾ ويئي، تڏهن سور هوندي به، پنهنجي
 اجرڪ ٽيڪ ڪندي، هن ان مڙسالي کي ڏٺو هو: ڊگهو مڙس،
 وڏن شهرن بدران هلاڪيون مڇون، سنئون ٺڪ، سڀيتي پيشاني
 جنهن ۾ جـاڙا ڀرون، ڪاريون پنوٽر اڪيون، ويڪرا ويڪرا
 ڪلهاءُ ڊگها ڪارا وار جيڪي پٽڪي لهڻ سان هوا ۾ ٻمي
 آڏاڻا، بدن ٿورو اڳيان جهڪيل، گهيريڊار گهري اڇي ستن تي
 ڪارو پهراڻ، پيرن ۾ چهنڀ وارو گهيتلو، جهڙو سامو جيوڻ
 بڻيندو هو. اهي سمورا تفصيل گهڙيءَ پل ۾ هنجي اکين ۾
 لهي آيا. هن کي ٿوري لڄ اچي ويئي: پراون مڙسالن کي ايئن
 جانچيو آهي! هن پنهنجون نظرون هيٺ ڪري ڇڏيون. هن
 نان نظرون هٽيون ته هن کي پنهنجي پيڙا ياد اچي ويئي. سور
 کان سندس سڄي ٻانهن ڪيري ٿي پئي هئي. سور ڏوري ۾ ته
 ڌنئون ڌنئون ڪري رهيو پر سندس آڱرين جي پڇڙين ۾ به
 ڇٽڪڻ لڳو هو. پوءِ ائين ٿيو جو هو مڙسالو شاخ تان پاڻيءَ
 جو وٽو ڀري پائو ياروءَ وٽ آيو، تڏهن ته چاهيندي به هن وري
 ان مڙسالي کي ڏٺو. هن کي ٻانهن جو سور گهڙيءَ بل لاءِ وسري
 ويو. هن ائين سمجهيو ته هن جون اڪيون مڙسالي جي اکين
 ۾ ڪن لاءِ اٽڪيون هيون: ان مهل هن جي دل زور سان
 ٽڙڪڻ لڳي هئي ۽ ان ٽڪ ٽڪ کان بچڻ لاءِ هن وري
 نظرون هيٺ ڪري ڇڏيون هيون!

هن پاڏوءَ کي پنهنجو نالو ”نورل“ ٻڌايو هو. الاڻي
 ڇو هن کي اهو نالو ڏايو وڻيو، ۽ هن سوچيو ته جنهن به ماڻهوءَ
 جو نالو نورل هوندو، سو ڏاڍو ڀلو مڙس هوندو. پوءِ نورل
 لاڏي ڪاهي، کين ميڙي ٽي وٺي آيو، ۽ جڏهن ڊاڪٽر هن

جي ڏوري مان ڊگهي چيٽ ڪڍڻ لاءِ ڦينچيءَ سان ڪلهي وٽان چولو ڪپي ڇڏيو، تڏهن هن پنهنجي ٻانهن ڏانهن نهاريو جيڪا سڄي رت ۾ ڳاڙهي ٿي ويئي هئي، ۽ رت ڪٿي ڪٿي جمي وڌو هو. هري هري ڪري ڊاڪٽر ڪجهه سان رت صاف ڪري، ڏوري کي هيٺان هٿ ڏيئي، ڪاٺيءَ جي ڊگهي چيٽ ڇڪي ڪڍي ورتي، تڏهن هن کان وري به سور کان ڪيڪ نڪرڻ نسي هئي، پر ان وقت هن کي وري نورل جو چهرو اکين اڳيان اچي ويو، ۽ هن ڀانيو ڄڻ نورل چوندو هجي ته ”چري مهر، ائين ڪيڪون ڪميون آهن! سور ته سهسائي وڃيا آهن!“ هن ڏند پيڙي، اٿندڙ ڪيڪ کي اتي گهٽي ڇڏيو. ڊاڪٽر هن جي منهن ڏانهن ڏسي چيو. ”مائي بابا، سور ته ڏاڍو ٿيو هوندو پر شڪر ڪر ته چيٽ اندر پڄي نه پئي، نه ته سرگو گوشت ڪورڻو پوي ها!“ ڊاڪٽر جڏهن هن کي پتي ٻڌي ته هن جي سور جي ڌنڌو ڪجهه گهٽجي ويئي، ۽ هن پنهنجي اڳهاڙي ٻانهن اجرڪ ۾ ويڙهي ڇڏي.

پوءِ نورل هن کي وڏيري جي لانڍيءَ وٽ آڻي، پاڻ گاڏيءَ مان لهي، اندر ويو. ماڻهن جا هشام گڏ ٿي ويا، جن ڪڏهن اندر ٿي نهاريو، ڪڏهن هن جي رت هائڻ ڪپڙن ۽ پٽيون ٻڌل ڦٽن کي ٿي ڏٺو. اندوان نورل جو آواز ٻريو: ”وڏيرا، توکي شرم نٿو اچي جو ائين راهه ويندن سان ڪوچرايون ڪندو وٿين؟“

۽ پوءِ هن ٻيو ٻيرو وڏيري گلڻ خان کي ڏٺو هو. هو تڪڙو تڪڙو اندران لانڍيءَ مان نڪتو ۽ پنهنجي جيب ڏانهن وڌيو. اندران ايندي وقت، پهرين شئي جيڪا مهرءَ ڏٺي هئي، سو هو بستول جي گولين جو ٻڌو جيڪو گلڻ خان جي ڪلهي ۾ ٻيو هو. گلڻ خان جو هڪڙو هٿ ٻئي جي هيٺان چمڙي اندر پهل بستول جي مٿان هو، جنهن جو لوهي ڳن پئي نظر آيو. ٻي شئي جنهن تي هن جي نظر پئي، سان هئي هن جي

پهراڻ جي گلي ۾ سوني زنجير ۽ سونا پيڙا، جن مان مٿيون
 ٻمڙو کليل هو، ۽ ڇاتيءَ جي وارن جو هڪڙو مڇڪو پهراڻ
 کان ٻاهر نڪتل ٿي پانيو. ان وقت الاڻي چيو هن جي ذهن
 ۾ هڪڙو خيال ڪيئن آيو هو: ”مٿي کي وار نه ڪيترا آهن!“
 ۽ ٽن سئو جا هن ڏٺي، سي هيون هن جون اکيون.
 انهن اکين مان هن جي منهن جو گھنڊ پئي بکيو. هن ڪڏهن
 به بگهڙ ڪونه ڏٺو هو، پر هن سمجهيو ته بگهڙ جون اکيون
 اهڙيون ئي هونديون. انهن اکين ۾ هن کي ڪاوڙ سان گڏ ڪو
 ڊپ به نظر آيو هو: همسيل همسيل پر ڪاوڙيل اکيون. انهن
 اکين گهڙيءَ لاءِ گاڏيءَ ۾ ويٺلن تي هڪ نظر وڌي، ۽ پوءِ
 اهي اڳتي وڌي ويون. انهيءَ هڪڙي نهار ۾ الاڻي ڪهڙو
 نياپو هو جو مهرهه جي پانهن ۾ وري سور جي سٺ اڀري آئي!
 پوءِ نورل گاڏي ڪاهي کين ڳوٺ وٺي آيو. لوڙهي وٽ
 گاڏي بيهاري، هن پهرين پاڻو ياروءَ کي لهڻ ۾ مدد ڪئي،
 ۽ پوءِ پاسو ڏيئي بيهي رهيو ته جيئن زائفاڻون لهن. هوءَ جڏهن
 پنهنجي پاڇائي صالحان سان گڏ اندر وڃڻ لاءِ اڳتي وڌي، ان
 وقت نورل چئي رهيو هو: ”پاڻو، ٽڪر پور ڪاڻڻ جو هي وقت
 ڪونهي. حجاب ڪونهي پر هاڻ تون ڪلائي. اوهين چاق ٿيو
 ته وري پيرو ڪري ويندس!“

ان وقت مهرهه پنهنجي اندران ڪي لفظ اٿندا محسوس
 ڪيا، ۽ هن وڏي سڏ چيو: ”ادي، انهيءَ کان ته مري وڃون
 ها ته چڱو. ڪو ڪانڌي ڪلهو ڏيڻ لاءِ ته ترسي ها!“ هن
 کي اڄ به پڪ نه هئي ته ڪو هن اهي لفظ چيا هئا. چيا به
 ڪيئن هوندا ٿين؟ پر ائي مڙسالي ڇا ويچار ڪيو هوندو؟ پر
 پوءِ نورل ترسي پيو هو، ۽ ماني ڪاٽي پوءِ موڪلائي هليو ويو.
 جڏهن نورل پاڻوءَ سان گڏجي ماني ڪاٽي رهيو هو، تڏهن هوءَ
 چلهه وٽان هن ڏانهن ڏسندي رهي. پاڇايس چيس به ته ”امان
 مهرهه، تون وڃي لٽي پئو“، پر هوءَ اتي ئي پاڇائيءَ وٽ ويٺي

رهي. هن جون اکيون دانگيءَ تي پڇندڙ مانيءَ کي ڏسنديون رهيون؛ ڪنهن وقت پاڇائيءَ جي هٿن ۾ اتي جي ڇاڻي کي گول ٿيندو ٿي ڏٺائين، پر رڪي رڪي هن جون اکيون کٽ تي ويٺل پائوڻ ۽ نورل کي ڏسڻ ٿي لڳيون؛ ها، هن مڙسالي اسان سان وڙو ڪيو هو، ۽ وڙ ڪندڙ مڙسالا ڀلا مڙس هوندا آهن. پر نورل ته رڳو ڀلو مڙس نه پر ٺاهوڪو جواز هو. اهو خيال انهيءَ ئي هن جي دل پنهنجو ڌڪ گسائي ويئي!

نورل ٻئي چوٿين ڏينهن پيرو ڪندو هو ۽ يارو سان گهڙي ساعت رهائڻ ڪري هليو ويندو هو. هڪڙو به پيرو يارو زور ڪري کيس ماني کائڻ قبول ڪرايو هو. الاڻي ڇو مهرءَ کي ڪنهن ڪنهن صبح جو اٿڻ سان. پڪ ٿيندي هئي ته اڃ نورل ضرور ايندو. جيسين هو نه ايندو هو، تيسين هن جي ڪنهن به ڪم ۾ دل نه لڳندي هئي، ڇا ڪالهه نه هوندي به هو. پاڇائيءَ سان ڳالهائين ڪندي هئي. پورين جون ڳالهيون، ڪنڊين جون ڳالهيون، بري پڪريءَ جون ڳالهيون، جنهن جو چيلڙو ماءُ کي ڏائڻ وقت ايئن چڱڙون ڏيندو هو ڇڻ ته ساڻس جا ٿڻ ٿي کائڻ ٿو گهري، لوڙهي تي ويهندڙ پکين جون ڳالهيون، وهين جي ويندڙ ولرن جون ڳالهيون، ۽ اهڙيون ڳالهيون جن جو نه منهن هوندو نه مهاڙ! ۽ جڏهن نورل ايندو هو، ۽ ڀٽو آڳاٽ ۾ کٽ تي فراسي وڇائيندو هو، تڏهن هوءَ چپ ٿي ويندي هئي، هن جون ڳالهيون اوچتو بند ٿي وينديون هيون. هن کي ڪا ڳالهه سمجهندي ئي ڪانه هئي جا ڪري. البت هن جي دل چوندي هئي ته نورل جون ڳالهيون ڪري، ميڙي جون ڳالهيون ڪري، ڊگهي گاڏيءَ ۾ ان سفر جون ڳالهيون ڪري، جنهن هن جي ٻانهن کي ڦٽي وڌو هو. هن چاهيو ٿي ته هوءَ ان چيت جون ڳالهيون ڪري جيڪا هن جي ڏوري ۾ گهڙي پئي هئي، پٽڪي جي ان ليڙ جون ڳالهيون ڪري، جيڪا نورل پٽڪو ڦاڙي هن جي ٻانهن ۾

چڪي ٻڌي هئي، ۽ وڏي ڳالهه ته ان ڀاڪر جون ڳالهيون ڪري، جنهن ڀاڪر ۾ پري نورل هن کي هنج ۾ کڻي ڀائو ۽ جي ڀر ۾ ويهاريو هو. پر هوءَ اهي ڳالهيون نه ڪندي هئي. چلڻ وٺ ويهي، ٻرندڙ ڪاٺين ۾ نهاريندي هئي ۽ ڪيڏي ڪيڏي مهل نورل ۽ يارو ڪي اوچتي نظر سان ڏسندي هئي. اڪيون ته ڪي ڏاڍيون ناسرادي هيون؛ هر ڀيرو ذري ذري اوچتي نظر سان نورل کي ڏسڻ ٿي لڳيون، ۽ هر نظر کانپوءِ هوءَ حجاب ۽ حياءَ کان سڄي ڳاڙهي ٿي ويندي هئي. هن کي ائين ڀاسندو هو ته گندي هن جي مٿي تان ڪسڪي لهي ويئي آهي. گندي مٿي تي هوندي به هوءَ ان جي پلٽ کي چڪي سولو ڪري پائيندي هئي.

هڪڙي ڏينهن صبح لاکون هن جي دل ٿي چيو ته نورل ايندو. پر يارو گيهه جا دٻا هٿ تي پهچائڻ لاءِ فجر جو ڏيکي گاڏي جوڻي نڪتو هو، ۽ چئي ويو ته ڏينهن ناري پوءِ واپس ايندس. يارو نه هوندو ته نورل ٻاهران ئي هليو ويندو. هن جي دل چيو ته ڀاڻو اڃا شهر نه وڃي ها ته چڱو! ڏينهن چڱو سٺي چڙهي آيو هو. هوءَ مال لاءِ ڪٿر ڪرڻ لاءِ ويهي رهي. جوڻ جي ڪنانن کي ڪٿر ڪندي، هن جون اڪيون گهڙيءَ گهڙيءَ لوڙهي جي ٺوگهي ڏانهن ڪڇي ٿي ويون. اوچتو سڏ ٿيو: ”يار محمد، او ڀاڻو يار محمد!“

هن جو هٿ بيهي رهيو. هن جي دل به سهي رهي. هن جون سوچون به بيهي رهيون. هوءَ بنا ارادي آئي، لوڙهي جي ٺوگهي وٺ آئي. سامهون رڳو نورل جا ڪلهه ۽ منهن پئي نظر آيو. الائجي ڇو هن جي دل چوڻ لڳي ته هوءَ ان منهن تي هٿ لائي ڏسي، پتڪي جي پٺيان اڪل وارن ۾ آگرڊيون گهمائي ڏسي، ايئن جيئن ڀاڄايس يارو ۽ وارن ۾ آگرڊيون گهمائيندي هئي. اهو خيال ايندي ئي هن کي لڄ اچي ويئي. وارن مٿس ان لاءِ ڪو ائين سوچيو آهي! اوچتو وري سڏ ٿيو:

”يار محمد، او يار محمد!“

”ڀاڻو ته شهر ويو آهي..“ هن جي وات مان اکرڻي نه پيا آڪلن. ان مهل هن جون اکيون نورل جي اکين سان ڇڙ ٿيون. هن ائين ڀانيو ڄڻ نورل جي اکين هن جي اکين ۾ ڏانئون وجهي ڇڏيا. هن پنهنجي ائين کي پري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي به، پر اکين جو اهو اڌڪاءُ نه ٿيو، پوءِ هن ڀانيو ته نورل جي اکين مرڪي ڏنو. اکيون ائين مرڪنديون به آهن ڇا؟ ان مرڪ هڻي وڃي هنڌ ڪيو: هن ائين ڀانيو ته هن جي دل آڄ کان ماندي ماندي پئي ٿي ۽ پوءِ هن نورل کي چوندي ٻڌو: ”نهيو، آءٌ به شهر ٿي ويس. سوچيم ته يار محمد کي ساڻ وٺي ويندس. اچي ته چئجوس نورل آيو هو....“ ائين چئي نورل ٻٽ ورائي.

هن جي اکين پوءِ به پنهنجي راهه نه ڇڏي، هوءَ ويندڙ نورل کي ڏسندي رهي. هن جي دل چيو ته سڏ ڪري چوي، ”نورل، گهڙي ته ترسين ها!“

پريان پاڇايس جو آواز آيو: ”ڪير هو؟“

”نورل هو: ڀاڻو لاءِ آيو هو....“ ائين چئي، هوءَ اندر هلي آئي، ۽ گهڙي مان ٻائي جي چل ڀري ڏوڪ ڏوڪ ڪري پي ويئي. پر آڄ نه لٽيس، بي چل پيتائين، تڏهن به آڄ نه لٽيس. هيءَ ڪهڙي آڄ هڻي جا ٻائيءَ سان لهڻ جي نه هڻي، هن سوچيو. اڳي ته ڪڏهن به اهڙي آڄ نه لڳي هيس. هن خالي نظرن سان چل ۾ نهاريو: چل جي تري ۾ ٻائيءَ مان نورل جون اکيون هن ۾ گهوري رهيون هيون. انهن اکين ۾ به مرڪ هڻي. هن جهٽ ۾ چل رکي ڇڏي. موٽي اچي ڪتر ڪرڻ ويهي رهي. اس جي ڪرڻي، ڪهاڙيءَ ۾ لٽو پاتو: هن کي ڪهاڙيءَ مان به اکيون کيس گهورينديون نظر آيون. ”موڪڏس، مون کي ٿيو ڇاهي؟“ هن پنهنجي ڪنڌ کي جهٽڪو ڏئي، انهن اکين کي وڃائڻ گهريو: ناڪام ٿي، هن ڪهاڙي

رکي ڇڏي! اهو سڄو ڏينهن نورل جو - ون اکيون مرڪنديون
هن ڏانهن گهورينديون رهيون. پاڇايس جي گچ جي ٽيڪن مان
به اهي اکيون گهور ٻاڙي کيس ڏسنديون رهيون. چلهه جي ٿانڀائون
۾ به اهي اکيون کنيون ٿي لڳيون. رات جو جڏهن هٿ تي
ايٿي، ۽ اکيون پورائين ته پٺئين جي پويان اهي اکيون اندر
هلي آيون. هن اکيون کولي ڇڏيون، ۽ پوءِ هن کي الائي ڪيڏي
مهل نند اچي ويئي!

صبح جو پاڇائي ۽ گهٽ جي چئن پنجن مائين سان
گڏجي، هوءَ ڏوري تان ٻاڙي ڀرڻ لاءِ نڪتي، تڏهن به اهي
اکيون هن سان گڏ پئي هليون. هونئن جا هوءَ ٻاڙي ڀرڻ تي
دنيا جهان جون ڳالهائون ڪندي هئي، تنهن کي اڄ ماٺ ڏسي،
خود پاڇايس حيران هئي. مائين سان هڪڙي چئي به ٿيس:
”اٿي امان مهر، ڪهڙا پُور پئي پڇائين جو ماٺ ٿي وئي
آهين؟“

”ڪجهه ڪونهي ماسي، رڳو مٿي ۾ ٿورو سور اٿم.“
هن کي مٿي ۾ بلڪل سور ڪونه هو: سڄي رات جا گندي
هن نورل جي اکين سان ويڙهه کاڌي هئي، پر تڏهن به هوءَ
تازي تواني هئي، پر الائي ڇو اکر نه پئي اڪليس. ڀانتي ته
ماٺ ماٺ ۾ انهن اکين کي ڏسندي رهان.

ٻاڙي ڀري، هن سينهوڙي ٺاهي مٿي تي رکي. پاڇايس
۽ هڪڙي ٻي مائيءَ، هٿ وجهائي، گهڙو سندس مٿي تي رکيو.
ٻيو گهڙو هن چيلهم تي کنيو. هو اڃا ڏوري کان ٻاهر نڪري،
بيچري تي آيون ته هڪ پٽي پٺيان بندوق جا ٻه فائر ٿيا. پٽي
لاڳيتا ٺڪاءُ هنن جي ايڏو ويجهو هئا، جو هنن جا حواس
خطا ٿي ويا. مهرهه جيئن فائر جي آواز ڏانهن ڪنڌ لاڙيو ته
مٿي وارو گهڙو سنڀالي نه سگهي، ۽ هن جي ڪلهي سان
ٽڙڪندو، پويان ڪريو ۽ پرزا پرزا ٿي ويو. هڪ ٻن ٻين مائين
جا گهڙا به ڪري پور پور ٿي ويا. مهرهه جي پويان ڪرندڙ

گهڙي جي ڦينڪن هن جي سٿي ڀسائي ڇڏي.
 ”اٿي گهوڙا، منيس....!“ هن جي وات مان اکر ٻاڻمرادو
 نڪري ويا.

پريان گهوڙن جي ٽاپڙ ٽاپڙ ويجهو ٻوندي ويٺي. زالن
 جو ڊپ کان ساهه سڪندو ويو. هڪڙي ماڻي چيو:
 ”چوربون، هڪڙي پاسي ٿي بيهو. مٿا ڪي شڪاري
 ٿا ڏسجن. ڀل ته لنگهي وڃن....“

”پر ماسي، هي ته پنهنجو پٽ آهي؛ هٿ اوڻو شڪاري
 ڪيئن.... ڏٺي منهنجا تون رحم ڪج....“ پاڇاڻيس چيو.

پاڇاڻيس ڳالهه ڪري بس ڪئي ته ٻن گهوڙيسوارن ٻوڙن
 مان ڦاٽ کاڌو. ٻنهي جي هٿن ۾ بندوقون هيون. هني ۾ حلال
 ٿيل ترپئي لڙڪيا. گهوڙيسوارن زائفتائن کي ڏٺو ته لغامن کي
 ڇڪي، گهوڙن کي بيهاري ڇڏيائون. گهوڙن جو هانبارو پئي
 لڳو. اوچتو لغام ڇڪجڻ تي ٻنهي گهوڙن کان دٻا.

نڪري ويون. گهوڙيسوارن مان هڪڙو جوان مڙس هو، ۽
 ٻيو وڃين عمر جو. جوان مڙس کي بوسڪي ۽ جا ڪپڙا پيل
 هئا، ۽ سندس پهراڻ ۾ سونا پيڙا، زنجير سڙا، نظر پئي آيا.
 مٿي تي پٽڪو به بوسڪي ۽ جو هوس. وچولي عمر جي همراه
 کي اڇا هرڪ جا ڪپڙا هئا ۽ مٿي ٽسي اڇسڪ جو پٽڪو
 ائين ٻڌل هو جيئن مڱهههار ٻڌندا آهن.

مهرو ۽ جوان مڙس کي پهرين ۽ سٺ سڃاڻي ورتو؛ هيءُ
 مٿو ته اهو ساڳيو جيب وارو وڏيرو هو! هن جي ٻانهن جا
 گهنڊيدار چهچ ڪارا وار ڏسي هن کي هيٺين ۾ هيڏڪ پئجي
 ويو. وڏيري ٻين ماڻهن تي سرسري نظر وڌي، ۽ سندس اکيون
 مهروءَ ۾ ڪٽي ويون. مهروءَ ائين ڀانيو ڄڻ ته اهي اکيون هن
 جي آرپار مٿي پئي ويون. هن ائين ڀانيو ڄڻ ته هوءُ اگهاڙي
 ٽسي پئي هئي؛ اهو خيال ايندي ئي هن پنهنجي گندي ڇڪي
 ڪلهن تي ورائي، ڇاٽي ۽ کي ڍڪي ڇڏيو. هن کي انهن اکين

کان ڏاڍو ڊپ ٿيل لڳو. انهن اکين جون نظرون سٺي ۽ وانگر هنن کي وينديون سوراخ هڪنديون، ايڏائينديون ويون. انهن اکين کان بچڻ لاءِ، پنهنجن پيرن ۾ پُٺيل جتيءَ جي ٿنورن نهارڻ لڳي.

”ابا، ڏاڍا ڪي اشراف ٿا ڏسجو، جو ائين نيائين جي رستي روڪ ڪري بيهي رهيا آهيو.“ هڪڙي ماڻهيءَ کان رهيو نه ٿيو، ۽ چئي ڏنائين.

”رستي روڪ اوهان ڪٿي آهي يا اسان؟ هتي پري ٿيو ته اسين مٽي وڃون....“ جوان مڙس مهرءَ مان نظرون ڪڍندي، ماڻهيءَ کي گهوري ڏٺو.

”ابا، الله کان ڊڄ؛ رستي روڪ اوهان ڪٿي، ڪين اسان.... اسين ته پنهنجو رستو وٺيو پئي آيون سون، جو اوهان فٽر ڪندي اچي دڳ جهليو....“

وچولي عمر جي مڙسالي گهوڙو اڳتي آڻيندي چيو:

”نهيو بابا نهيو؛ ڪهڙي ڳوٺ جون آهيو؟“

”پنوهرن جو، ڳوٺ.... او، هُو پريان پيو ڏسجي....“

”جڙئي پنوهر جو ڳوٺ ٿيون چئو ته؟ پنوهر ته اسان

جا پنهنجا آهن. رئيس، هلو ته هلون؛ مرڳو مايون اهو نه چون

ته امان مٿن فائر ڪيا هئا!“

بنيي گهوڙيسران، گهوڙن کي موٽايو، ۽ وري ٻوڙن

مان ٿيندا، غائب ٿي ويا. مايون سراپجي بينيون رهيون. ههڙي

ڪار هنن سان ڪڏهن نه ٿي هئي، ۽ نه ئي هنن کي ڪو

خواب خيال هو ته ائين به ٿي سگهيو ٿي. هنن ٻٽ ۾ ههڙي

هوڙهيائيءَ جو تصور به هنن لاءِ ممڪن نه هو، نياڻيون سياڻيون

جنگن کان پاڻيءَ جا مٽ پيلهه کڻي ڳولڻ ۽ واڻڻ ۾ اينديون

وينديون ٿي رهيون؛ ڪنهن بنهه لُٽ يا لُچ کي به انهن نياڻين

کي ستائڻ جو ڪڏهن ڪر خيال نه آيو هو. هي ڪهڙو زمانو

آيو هو، جو ڏينهن ڏٺي جو، وڏيرا دينادستي نياڻين کي ڊيڄارين

۽ رستي روڪ ڪن!

مهروءَ ڪنهن سان به اها ڳالهه نه ڪئي ته ڪو هن ان جوان مڙس کي سڃاتو هو. ڏکي پاڇايس ٿي ڪا ڳالهه ڪئي، ٻنهي کي اهو ڊپ هو ته جيڪڏهن هنن ڳالهه ڪئي ته يڪڻي پڪ جهيڙو ٿيندو. ڪهاڙيون ۽ بندوقون ڪڇنديون، ڪڇ ڪڇ ڪرندا، سسپن جو لاپارو لهندو، ۽ پوليس جا گهوڙا گهرن ۾ ڪاهي پوندا. ڊپ مهروءَ جي لنو لنو ۾ هڙڪڻ لڳو. آڻي ڏيئي، هن کي ائين ڀاسندو هو ڄڻ ڪو گهوڙيسوار لوڙهو ٽپي هن کي ڪڍڻ لاءِ اچي پهتو هو، ٿوري ڪڙڪي يا ٺڪاءُ تي هن جي دل دهلجي ٿي ويئي. هن کي هر وقت ڪي اڪيون پنهنجي جسم ۾ سوراخ ڪنديون، تنهنجديون ٿي محسوس ٿيون. هن ڪوشش ڪئي ته هوءَ اندر ٿي اندر نورل جون اڪيون ڏسي، پر نورل جون اڪيون ڄڻ وڏيري جي اکين کان ڊڄي پوئتي هٽي ٿي ويون، ۽ انهن نين اکين کان بچڻ لاءِ هو پنهنجي جڻي جي ٽنورن کي ڏسڻ ٿي لڳي! وڏي ڳالهه ته هن کي خواب ڊيچارڻ لڳا هئا. هڪڙي خواب ۾ هڪڙو بگهڙ پنهنجي رتائيل اکين سان هن کي گهوريندو هو، ۽ هوءَ ان جي خوف کان پيلهه گهڙن سان، ڏوري جي دڳ تان ڊڪ ٻاڻي، پاڻ بچائڻ لاءِ، ٻوڙن ۾ لڪي ويندي هئي. اوچتو هن کي پنهنجي پويان ڪنهن جي سامهه جي هانباري جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو هو. پويان نهارڻ تي ڏسندي هئي ته اهي ئي بگهڙ جون اڪيون هن کي گهورينديون نظر اينديون هيون. هوءَ گهڙا اتي ئي ڇڏي وري پڇڻ لڳندي هئي. ان وقت تمام پري کان هوءَ ڏسندي هئي ته نورل هن کي هنج ۾ لڪائڻ لاءِ ٻانهون کوليندو هو، پر بگهڙ هن جي ڪڍ لڳو ايندو هو. پوءِ هوءَ وري پاڻ کي ڏوري جي دڳ تي ڏسندي هئي. نورل الائي ڪيڏانهن گم ٿي ويندو هو، ۽ هوءَ اڪيلي، پيلهه گهڙن سان، بگهڙ جي اکين ۾ نهارڻ کان بچڻ لاءِ جتي جتي ٽنورن ۾ نهارڻ لڳندي هئي.

جنيءَ جا ٻاڙها ڪارا ٿنڀور هن جي اکين ۾ ائين ٽنبجي ويندا هئا جو بگهڙ جون اکيون به انهن ٿنڀورن جي ٻاڙهي ڪارن ۾ گم ٿي وينديون هيون؛ ۽ هو ڇرڪ ڀري آئي بهندي هئي!

بنيچ ڇهه ڏينهن گذريا ته هڪڙي مائي، اجرڪ جي اڌي، موسيءَ جي ستن، ۽ ٺونٺ تائين عاج جي چوڙ پاتل، رڙهي اندر هلي آئي. اڃان لوگهي وٽ هئي ته سڏ ڪري چيائين: ”اٿي امان، ڪو ڪتو ته ڪونهي؟“

مهرو نه هرڪڙڪي تي ڇرڪ ڀرڻ لڳي هئي، تنهن جو اهو آواز ٻڌو ته هٿ ۾ پالِيءَ جي چٽل هيس، اها ڇڏائجي ويس ۽ هيٺ ڪري پور پور ٿي ويئي. هوءَ اتي نمي ٺيڪريون جهڙڻ لڳي. تيسين مائي به لنگهي آئي. پاڇايس وڌيڪ ڪارس: ”امان، ڀلي ڪري آئينءَ.“

”اٿي امان، ڀلايون هجڻي! مٿن ڪتن کان ڏاڍي ٿي دڄان...“

مائي اجرڪ لاهي کڻي ڪٽ ٽسي رکي، ۽ پاڻ به ٺهي جڙي، ڪٽ ٽسي ويهي رهي. ٺڪريون ميڙيندي، هن مائيءَ ڏانهن ڏٺو: موت کاڌل عمر، گاهيرو ڪارڙو رنگ، سيند ۾ ٻنهي پاسن کان اڇن وارن جون لتون، جن جي وچان نٽ جو ٻاڙهي سٺ جو ڏاڻ ڇڪيل، اکين ۾ ڪجل ايترو جو اکين کان ٻاهر نڪري آيو هوس، ويڪرو ويڪرو منهن، ويڪرو موڪرو نڪ جهن ۾ هڪڙي لال ۽ ٻن اڇن شيلاني سوتين واري جهان سان وڏي نٽ، ٽلها ڀريل ٻيڙ لڙڪيل ٻيل، هڪڙي ٻيل تي اک جي هيٺان وڏو ڪارو هٿسو، ڇن ٻه ڏندن ۾ ميسي ايتري لڳل هٿس جو ٻاڙهاڻ بدران ڇپ ناسي رنگ جا ٽسي نظر آيا، ڪنن ۾ چانديءَ جا گرا پنڙا، جن جي ڪري ڪن لڙڪي پيا هٿس. ٻنهي ٻانهن ۾ ٺونٺ ٽسڻ ٻانهن، ٻاڙهي گج ٽي ساوا ۽ ڪارا ٿنڀور، ٻانڌڻي جي

ڊگهي گندي، ڳاڙهي سوسيءَ جي سٿڻ، پيرن ۾ ٽن ٽنورن واري جتي — ٻن ڳاڙهن ٽنورن جي وچ ۾ هڪڙو ڪارو ٽنور، مٿان وري وڏي ڦليءَ واري لاکڙين اجرڪا! جيڏي مهل مهروءَ هن مائيءَ جو جائزو پئي ورتو، اوڏيءَ مهل هن مائيءَ جي نظر به هن ۾ هئي، جيتوڻيڪ ڳالهائين پياچيس سان پئي. مائيءَ جي اکين ۾ ڪا اهڙي ڪيفيت هئي، جا مهروءَ کي سمجهه ۾ نه آئي، پر جيڪا نهار هن کي چئي رهي هئي ته مون توکي سڃاڻي ورتو آهي.

ڪيڪار کان پوءِ، مائيءَ مهروءَ ڏانهن منهن ڪري چيو، ”اٿي اٿڙ، پاڻيءَ ڇڪو ته پيارينم....!“

مهرو ڇپ ڇپ ڇپ پاڻي جو وٽو پري آئي مائيءَ کي ڏٺو. مائي هڪڙي هٿ ۾ وٽو جهليو، ۽ ٻئي هٿ سان پنهنجي نٿ کي مٿي جهليندي، پنهنجي ڇن نائين آندو، پر وٽي جي مٿان هن جون ڪچل سان ڪاريون اکيون هن کي گهورينديون رهيون.

ڄاڻ سڃاڻ لاءِ پياچيس ڳالهه چوري. پنهنجي سڃاڻپ ڪرائي چيائين: ”هيءُ منهنجي نٿان آهي، مهرو.“

”اٿي امڙ،.... ها سو ڳالهه ٿي ڪير ته آڻ هونئن ته گهران نڪران ٿي ڪونه.... مٿو ڳوڏن جو سور هلڻ ٿي نٿو ڏئي، پر رئيس گهڙام خان جي وڏي گهر واري اصل وهڻ ٿي نه ڏئي — چئي ته اڄ جو اڄ پنوهرن جي ڳوٺ سڌ ڏئي اڄ... بادشاهه پير جي ڪٽي ڪئي اٿس.... سمورن راڄن کي ڪوٺ ڏني اٿئون. اسانجا مرشد سائين پنهنجي پاڪن سوڌا ٿا اچن.... سو رئيسن چواڻي مڪو ته سڀني راڄن جي نياڻين کي سڌ ڏحه، ته ست ختما پورا ٿين.... سو اسان، آڻ اوهان وٽ لنگهي آئي آهيان... ٻيو مڙئي خير“

”ماسي، رئيس گهڙام خان وارن سان ته اسانجي برادر، نه شراڪت، نه ڪا اچڻ وڃڻ جي وات....“

۴. ٻاجايس اڃان ڪجهه وڌيڪ چوڻ واري هئي، پر ماڻيءَ سندس ڳالهه اڌ ڪٽي چيو: ”اٺي امان هيءَ ڪوٽ ڪا ريتي پاران ٿوروئي آهي، ڪوٽ ته بادشاهه پير جي آهي.... پاڪن موڪلي آهي....“

”پر ماسي، اهي فيصلا ته ڀاءُ برادر وارا ڪندا آهن ته ڪٿي اچجي، ڪٿي وڃي... ها، جيڪڏهن رئيسن ماسي جيون کي سڏ ڏنو آهي، ۽ مڙسالن ها ڪٿي ته پوءِ اسين اڪين سين اينديون سين...“ پاچايس نيٺ پنهنجي ڳالهه پوري ڪئي.

”هاڻو امڙ، هاڻو.... هيءَ ڪوٽ سگهري آهي.... رئيس جو وڏو ڪمدار پاڻ ڄاڻ ڪي آيو، اوهان جي مڙسالن کي به ڪوٽ ملندي ... پاڙو نئين کي به پيارو.... رئيسن جي پاڙي ۾ ويٺا آهيو.... چڱو ڀلا، امان آءُ هلان ٿي....“ ائين چئي ماڻي پنهنجي اجرڪ ۾ هٿ وڌو، ۽ اٿل لاءِ سنبڙ لڳي.

”پر ماضي، ٽڪر پور نه ڪاٽي وڃين ها....“ پاڇاڊس وات ٽڪڙي ڪئي.

ماڻي وري سهي سنڀري ڪٽ تي ويهي رهي ۽ چيائين
 ”اڻي اسڙ، تون سڪ مان زور پئي ڀرين، سو نهڪر ڪانه
 ڪندس!“

مهر و مائيءَ جي ان اوچتي بدلجڻ تي حيرت ۾ پئجي ويئي، پاڇايس به وساجي ويئي، پر لکا ڪانه ڏنائين ۽ چيائين ”مهر و تون ماسيءَ وٽ ويهه ته آءٌ جهٽ ڪري ماني ٺاهي ٿي وٺان....“

پاچايس ائين چئي، وڃي چلهه کي لڳي. مهروءَ کسي سمجهه ۾ نه پئي آيو ته هن ماڻيءَ سان ڪهڙيون ڳالهيون ڪري، پر ماڻيءَ پاڻ آهستي سرهاٽ ڪندي چيو: ”اٿي امان، ڀلا توکي ڪٿي مڱايو به اٿن، ڪين نه؟“

مهروءَ رکيو ڪنڌ ڏوٽي نهڪر ڪئي. حياءَ کڏ، نوءَ سڄي ڳاڙهي ٿي ويئي.

ماڻي گهڙيءَ لاءِ هن جي منهن ۾ نهاريندي رهي، ٻوٽو
 ڪو ٿي آگر رکندي چيائين: ”ڇوري، تو جهڙي سدا ملوڪ
 مومل ڪي نه. راڻين وانگر راج ڪرڻ ڪپي.... هن لوڙهن ۽
 لالدين ۾ ڇا رکيو آهي.... مون سان هل ته اهڙا شيل ڪرايانءِ
 جو مائٽ وسري ويندءِ.... آءٌ تو ڪارڻ پنڌ ڪري آئي آهيان.
 رئيس گلڻ خان جڏهن کان توکي ڏٺو آهي، تڏهن کان چٽ چريو
 ٿي پيو اٿس.... نه آتندي آرام، نه وهندي سڪ.... اصل سڪ
 ڦٽي پيو اٿس.... کيس ٻانهن جي ڪا ڪوٽ ڪانهي.... هينئر به
 سوني ڪنپارڻ کي وهاريو وينو آهي، جنهن جي انگ انگ
 ۾ اهڙي سونهن آهي، جو هلي ٿي ته ڌرتي ئي ڏٻي.... پر
 توکي ڏٺو اٿس ته منهنجو ويهڻ وه ڪري ڇڏيو اٿس.... ماسي،
 اها ٻانهن نه ملي، ته آءٌ زهر ڳائي مرنديس.... چيمس: صدقي
 وڃان، مون کان ڪيڏانهن ويندي، آسمان جي ڪا حور هوندي
 ته به ڪامڻ ڪري آئي تنهنجي سيج تي نه وهاريانس ته هيءُ
 منهنجي مينڌ، هي تون....“

مهرو اهو سڀ سڀات ٻڌندي رهي. هن اهڙيون ڳالهيون
 ڪڏهن نه ٻڌيون هيون، ۽ نه اهڙين مائين سان ڪو واسطو
 پيو هوس. هن رڳو اهو ٻڌو هو ته، ڪي رنن ڌرتيون ۽
 ڪٽييون ٿينديون آهن. ڪنهن ڌرتيءَ ۽ ڪٽي رن سان هن
 جو به واسطو پوندو، ان جو هن تصور به نه ڪيو هو. هن
 ڀانيو ته هن جي من اندر ڪو مچ ٻري پيو هو، جنهن ۾
 ڪاوڙ ۽ چڙ سان گڏ ٻڇڻ جا آڙا پئي پريا. هن جا لفظ
 هن جي اندر ۾ ڪنهن شئي کي ڪٽر ڪري، وڌي ڪپي
 رهيا هئا ۽ ان مچ ۽ آڙا کي وڌيڪ مچائي رهيا هئا. الاڻي
 چو، هن جون اکيون ڀوسڻ لڳيون. هن جون مٿيون پيرڇنديون
 ويون. هن جي سموري ٻٽ ۾ سڀون سڀون لڳڻ لڳيون. هن جا
 چپ ٽڙڪڻ لڳا ۽ هن ڪجهه چوڻ ٿي چاهيو، پر ماڻي هن
 کي گهوريندي چوڻ لڳي: ”صدقي وڃانءِ، منهنجي رئيس سان

ياري رکندڙ نه سمجھو سون ۾ ڪاڙهو ڪري ڇڏيندو. راڻين وانگر راڄ ڪنديئن؛ اڳيان پويان سون جهڙيون ٻانهيون ۽ گوليون پيون ڦرنديءَ... انگل ڪنديئن ته شهر ۾ نئون بنگلو به وٺي ڏيندو....”

هن کان وڌيڪ ٻڌو نه ٿيو. ڪنن ۾ تازيون ۽ اکين اڳيان آنڌ اچي ويس ۽ هن جي دل چاهيو ته ٻاڪو ڦاڙي، ٻرڙا ڪري روئي، ۽ پوءِ هن رن ڪري ڇڏڻ کان جهلي لوڙهي کان ٻاهر ڪڍي ڇڏي. هن جو سمجھو بدن رڦڻ لڳو ۽ هن مٿيون پيڙي، ڇن ۾ چيو: ”رن ڪٿڻ!“

پوءِ هوءَ اتان آئي، ٿڙندي ٿاڀڙندي اندرين ڪوٺيءَ ۾ هلي ويئي، ۽ هيٺ وڇايل نئونريءَ تي گوڏن ۾ منهن وجهي ويهي رهي. وڏا وڏا سامه ڪٽي، پنهنجي اندر جي مڇ ڪي آجهائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي.

گهڙي ساعت کان پوءِ پاڇايس اندر آئي، پر هن گوڏن مان منهن مٿي نه ڪيو. پاڇايس وڌي، سندس مٿي تي هٿ رکيو ته هن منهن مٿي ڪيو. هن کي خبر نه هئي پر لڙڪ سندس اکين مان لڙي هن جي چولي کي پسائي ويا هئا، پاڇايس ڇڻ ورججي پڇيو: ”پر به ٿيو ڇا؟ هن مٿيءَ توکي ڇا چيو؟ تو هن کي ڇا چيو؟“

هن نماڻن اکين سان پنهنجي پاڇائيءَ کي ڏٺو. اکين جي ڌنڌ ۾ پاڇايس جي منهن تي جيڪي ريڪائون ڏنائين، تن کي ڏسي رڳو هن ايترو چيو: ”جيڃان، هن رن ڏاڍيون ڪينيون ٻالهليون ٿي ڪيون، سو مون چيومانس: ”رن ڪٿڻ!“ پاڇايس جي اکين ۾ ڪا سمجھ موٽي آئي ۽ ان سمجھ سان گڏ هڪ نئون اعتماد، ۽ هن لاءِ پاڻوھ موٽي آيو، ۽ هن چيو: ”آءُ به چوان، ته رن ائين تڙ ٽڪڙ ۾، اجرڪ ويڙهي، لوهه پائي چو وٺي پڳي؟... هاڻ آٺ، هٿ ڪاڙهي ۾ ته سامه ٿو منجهي. بادشاهه پير شل چٽ ڪري هن نانڪ

کاڌين ٽوئين کي.....!“....

چئونري کير سان ڀرجي ويئي، ۽ هن جي خيالن جو
سلسلو به ٽٽي پيو. وري وڏيري گهرام جا اهي اکر هن جي
ڪنن ۾ وڃڻ لڳا: ”تيرهن تاريخ مون کي اوهان جي قبوليت
نه پهتي نه پوءِ مون تي ميار نه رکجو: ٻانهن آءُ زوريءَ ڪئي
ويندس!“ لفظ باد ايندي ٿي هن کي نئين سر بدن ۾ رٿائي پئجي
ويئي. اوڏي مهل بري هڪري هڪري لت چئونري کسي هئي
ڪڍي ۽ چئونري اونڌي ٿي پئي. اچو اچو کير پٽ تي ڦهلجي
ويو، ۽ هوءَ ڪڇ دير ان اچي اچي هاريل کير کي گهوريندي
رهڻي!

چوڏهين ۾ جي چانڊاڻ سنڌ جي آسمان تي ايئن کڙندي آهي، جيئن ڪنهن نئين سهاڳڻ جي منهن ۾ حياءَ ۽ حجاب جو رنگ، پر اڄ ته چوڏهين ۾ جو چنڊ ائين ڪارائيل هو، جن ڪنهن ڏهاڪڻ جو ورلاپ، آس پاس ويٺلن جسي دليين ۾ درد جو دونهون بڻجي ويو هو. مهروءَ جون اکيون ذري ذري چنڊ ڏانهن کڄي ٿي ويون: هن جي دل ٿي چاهيو ته ڪي ڪارا ڪڪر ڪارونپار کان اچي چنڊ کي ڍڪي ڇڏين، جيئن هن جو چونڌرو اونڌو جي تابوت ۾ بند ٿي وڃي. اڄ چنڊ هن جو دشمن هو، هنن جي ڀر ۾ جو دشمن هو، هنن جي چونڌري جو ڦيري هو، هنن جي گوت ۾ ڦري. اوچتو ڪنڊيءَ رنپ ڪئي، ۽ هن کان هڪ ڊگري هڪ ڊگري ويو. هن جو سڄو بدن رڻ لڳو. سخت ڪاڙهو هوندي به، هن جي جسم ۾ اجهل سيءَ جون ميخون چينديون ويون. هنن جي دل مان ڀارتو نڪري ويو: ”مئي ناس ٿي! اڄ رات ته چپ ره!“

هوءَ ڏڪندي ڏڪندي آئي، ۽ گهڙامنجيءَ تان دري کي لپٽائي، پاڻيءَ جي چٽل ڀريائين، ۽ پنهنجي سڪل ٺوٺ چين تائين آندائين. هن کي ائين محسوس ٿيو جهڙو چٽل جي ٺڪر ۾ هن جي چين ۾ ڪو فرق نه هو، پاڻي هن جي چين کي آلو ڪرڻ بدران وڌيڪ آڇائيندو ويو. هن جي تارون ۾ چينڌڙ ڪنڊا، وڌيڪ آلا ٿي، هن جي نڙيءَ کي وڌيڪ لهسان لڳا. هٿ جي ڏڪڻ جي ڪري، چل جي ٺڪري هنن جي ڏندن سان لڳي، اهڙي ڪڙ ڪڙ ڪرڻ لڳي، جنهن جو آواز، هن سمجهيو ته پاڇايس کي جاڳائي وجهندو. هن هراسجي، ڪنڌ - وڙي پويان نهاريو، جتي پاڇايس ستل هئي. پاڇايس جي

موجودگي جو احساس نئين سر ايندي ٿي، هن جي هٿن جي ڏڪڻيءَ کي چڻ ته ڏيرج اچي ويو، ۽ هن پاڻيءَ جي چل خالي ڪري ڇڏي. پر هن جي آڇ ۽ آسات نه لٿي. هن چل کي وري ڀرڻ لاءِ، دلي جي ڪنگر تائين آندو، ۽.... پاڻيءَ جي بلران، دلو گهڙائجي جي چئونڪ تان تڙيو، هڪ وڏي ٽاڪئين ڌڪاءَ سان اچي هيٺ ڪريو! هن جي هڪڙي پير جو آڱوڻو دلي هيٺان اچي ويو ۽ هن کان دانهن نڪري وئي: ”اٿي الا....!“ پگڙ گهڙي جسون ٺڪريون، پري پري پڪڙجي ويون ۽ اچلجندڙ پاڻيءَ هن جي چولي جي آڳي ۽ سڻ جي پانچن کي پساڻي ڇڏيو.

آواز تي پاڇايس ڇرڪ پري اٿي ۽ ڊوڙندي وٽس پهتي: ”اٿي امان ڇا ٿيو؟“

هن ڪوبه جواب نه ڏنو، اتي ئي ويهي رهي. ٻنهي هٿن سان، کڻي زخمي پير جي پٺ کي جهليائين. چنڊ جي روشنيءَ ۾ دلي جي پور پور ٿيل ٺڪرين کي، ۽ هاريل پاڻيءَ کي ڏسي، پاڇايس سمجهي وئي. پاڻوھ مان پڇيائين: ”امان، ڌڪ ته ڪونه لڳئي....؟“

هن وري به ڪو جواب ڪونه ڏنو. رڳو زور زور سان پير جي پٺ کي ڦپوڙيندي رهي. سوز کان هن جي اکين ۾ لڙڪ ٻوسرڻ لڳا.

”اٿي چوري، ڏسان ته....“ پاڇايس هيٺ جهڪي هن جي پير کي ڏٺو. آڱوڻو سڄو رٽايل هو، ۽ ننهن وٽ رت مڙي آيو هو. ننهن کان مٿي ڏوڏو نيرو ڪارسرو ٿي ويو. پاڻي ۾ آلي ٿيڻ ڪري، سڻ مرئي وٽ چنبڙي پئي هيس. پاڇايس آهستي آهستي هن کي اٿاريو. اٿي بيهي، پير تي ٿوروئي زور ڏنائين ته کانئس وري دانهن نڪري ويني! ”الا.... ميس!“ ۽ ٻري اتي ئي ويهي رهي.

آواز تي پاڇايس به اٿي آيو. هن کي پٺ تي ويٺل ڏسي، به سمجهي ويو ته ڌڪ ڪو زورائڻو لڳو هئس. ٿورو نٿڙي،

ڪلهن ۾ ٻانهن وجهي، هن کي اٿاريندي، چيائين: ”مڙيوئي خير، مڙيوئي خير ٿيندو.... شاباس، هنڌ تائين هلي ڏس....“ ڀاءُ جي ڀاڪر جي ڀابو ۾ گهڙيءَ لاءِ هن کان سور وسري ويو، ۽ سبڪاڻيندي، هنڌ تائين هلي آئي. ڀاڄياس جهٽ ۾ چلهه ڊڪائي، ميد جو پهو ٺاهڻ لڳي. ڀائڻس هن جي تنگ ڊگهاري آڱوٺي تي آروس لاءِ هٿ رکيو ته هن کان وري دانهن نڪري وئي.... اڃا اها دانهن هن جي نڙيءَ ۾ ئي هئي ته هڪ خوفناڪ ٺڪاءُ ٿيو! ۽ پوءِ هن ڏٺو: ڀائڻس اچل ڪاٽي، اونڌي منهن هن جي پيرانديءَ کان ٿيڙ ڪاٽي، وڃي پٽ تي ڪريو. هڪ نئين دانهن، هن جي نڙي بدران، هن جي دل مان نڪتي: ”ڀائو....!“ هن جي رڙ ڇانڊوڪيءَ کي ڪنڀائي ڇڏيو. هو سٺ ڏيئي اٿي: هن کي پنهنجو زخمي پير به ياد نه رهيو، ۽ ٽاپڙجي ڀاءُ تائين آئي. هو اتي ئي ويهي رهي. ڀاءُ کي سڌو ڪري، هن جو ڪنڌ هنج ۾ رکي، اکين اڳيان ايندڙ اونڌاڻ مان هن ڏٺو: يار محمد جي منهن جو هڪڙو ڀامو لوڻي کان کاڌيءَ تائين ايئن چچريل هو، ڄڻ ڪنهن مڙي ڪاٽي سان ماس ڪوري ڇڏيو هجي، لوڻي وٽ هڪ سوراخ سان رت ٻوڙيا ڏيئي وهي رهيو هو: ڪجهه رت ڪيڙيءَ طرف وارن ۾ ورچجي ويو هو، ڪجهه بند ٿيل اک تان وهي، ماس-ڪوريل مٿين ڄاڙيءَ مان، اندر هن جي نڙيءَ طرف وهندو ئي ويو. يار محمد جي نڙيءَ مان خرخر جو آواز ائين اچي رهيو هو ڄڻ ڪو واڍو ڪارائيءَ سان ڪا ڪاٺي ڪپي رهيو هيو. رڪي رڪي، ڀائڻس جي جسم ۾ اوچتي اچل ٿي آئي ڄڻ ڪا جيئري مچي پائي کان ٻاهر اچلون ڏيندي هجي. هن ان مهل پنهنجي ڀاڪر کي وڌيڪ پيڙي ٽسي ڇڏيو. آس پاس ٿيندڙ ٽائرن جي خوفناڪ پڙاڏن جي باوجود هن جو اندر سنسان ٿيندو ئي ويو، ۽ بنا ڪنهن ارادي جي، هن پنهنجي ٻوٽيءَ سان، يار محمد جي اک ڏانهن ويندڙ رت اڳهيو. اوڏيءَ مهل اوچتو هن ڏٺو: ڀائڻس جي

اڪ اڌوڪاري ڪلي، ۽ ٻوٽ سڄي ڪلي پئي. اها اڪ گهڙيءَ لاءِ هن کي گهوريندي رهي. هن پانيو ڇڻ ڏس اها اڪ ڪجهه چوڻ چاهيندي هجي، پوءِ ان اڪ موٽ کاڌي؛ يار محمد جي جسم ۾ هلڪي اچل آئي، ۽ اڪ جي ماڻڪي مٿي ڇڪجي ويئي....

هن ڪهرن ڪهرن هٿن، هن جي ڪڇن ۾ هٿ ڦهائي، هن کي ڇڪيو. اوچتي ڇڪ اچڻ تي، پاڻس جو ڪنڌ هن جي عنج مان لڙڪي، پٺ تي ڪري پيو. هڪڙو هٿ هن جي ڪڇ کان نڪري هن جي وات ۽ نڪ تي ڦهي ويو. ان هٿ جي ڪرائي، هن جي کاڌيءَ هيٺان اچي، ٺونٺ وڌان هن جي ڪنڌ ۾ وڪوڙجي وئي. ٻيو هٿ به ڪڇ کان نڪري، هن جي ڇاتيءَ کان ٿورو هيٺ وڪڙ ڪائي، هن جي ٻانهن ۾ ڦهي ويو، ۽ هن پاڻ کي مٿي ڪڇندو محسوس ڪيو. گهڙي لاءِ اوڀري اڱري پگهر جي ٻوٽ ڪيڙي کان ٿيندي، هن جي مغز ۾ ڦهلجي وئي. ان وقت هن هلڪي سرگوشي ٻڌي: ”رئيس، ٻانهن سو گهي آهي ... توهين هلو جيپ ٿي، آءُ کڻيو ٿو اچانس!“ *

نورل کي ڳوٺان آئي، هونئن ته کي مهينا به مس ٿيا
 پر هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ته هن کي ورهيه گذري ويا
 هئا. هن کي پنهنجا ڀڄ وڃڻا ٿي ويا، انهن جي بدران هي
 نئون پٽ نئين سچ نئون ۽ وڌيڪ پنهنجو پاسڻ لڳو. هن جي
 دل اکين ۾ لهي آئي هئي ۽ انهن اکين کي هر وقت ڪا
 ڳولا هئي، ڪا هوراڪورا هئي. هن کي سمجهه ۾ نه ايندو هو
 ته هن جي اکين کي ڪنهن جي ڳولا هئي، ڇاجي هوراڪورا
 هئي. سڄي ڄمار هن کي ڪڏهن به اهو محسوس نه ٿيو هو ته
 هن جي پاسرائين جي پويان ڪا دل به آهي. پر هاڻ، اوچتوئي
 اوچتو، هن کي دل جي موجودگيءَ جو احساس ٿيڻ لڳو هو.
 هن جي دل بنان ڪنهن سبب جي ٽڙڪڻ لڳي هئي ۽ ٽڙڪندي
 ٽڙڪندي ڏک گسائڻ لڳي. يارو۽ جي گهر ڏانهن وڃڻ جو
 سوچيندي ئي هن جي دل ماندي ٿيڻ لڳندي هئي. دل جي
 انهي ماندڪائيءَ کي گهٽائڻ لاءِ هو مامي جي ٻنيءَ تي هليو
 ايندو هو، ۽ مامي کي منت ڪري هر ڪا هن لڳندو هو. جهنگ
 ويڻ لڳندو هو. ٻيو ڪجهه نه سڃهندو هوس ته وهڙي کي
 سڱن کان جهلي، زور آزمائي ڪرڻ لڳندو هو. وهڙو به هن کي
 ايترو سڃاڻي ويو هو، جو هن کي ڏسندي شرط، دون هيٺ
 ڪري، سڱ آلاري بيهندو هو ۽ هڪڙي ڪر سان زمين تي
 دڙهيا هڻڻ لڳندو هو. نورل کي گهڙي لاءِ پنهنجي دل جي
 آند مانڌ وسري ويندي هئي. هن جون پنهنجون رڳون به وهڙي
 وانگر ٽٽڪنديون وينديون هيون ۽ جڏهن هن جا هٿ وهڙي
 جي ڪهرن ڪهرن سڱن ۾ ڦٽندا هئا، تڏهن هن جي دل ۾ فقط
 اهوئي خيال هوندو هو ته هو ايڏي طاقت لائي، ايڏي ته طاقت

لاڻي جو وهڙي کي ٽنگون پيڻيون ڪرڻ تي مجبور ڪري وجهي. زور لائڻ وقت هن جي نڪ جون ناسون ڦٽڻ لڳنديون هيون ۽ هن جي ناسن مان هن جي سامه جو آواز سڻيون بڻجي نڪرندو هو، ۽ وهڙي جي ناسن مان نڪرندڙ ڦوڪارن ۾ گم ٿي ويندو هو. جڏهن وهڙو وڌيڪ ست نه ساري، هڪڙو گوڏو پيو ڪري، هـن جي اڳيان جهڪي پوندو هو، تڏهن هن کي پنهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ صاف ٻڌڻ ۾ ايندي هئي. ست ڏيڻي وهڙي کي اٿاري، سندس گچيءَ تي هڪ نئين پيار مان ٽڪيون ڏيڻ لڳندو هو ۽ پوءِ هن کي پنهنجو پگهر ۾ شل ٿيل جسم ياد اچي ويندو هو. هن جي دل جي ڌڪ ڌڪ ڀري ٿيڻ لڳندي هئي ۽ ان جي بدران هڪ عجيب ڌڪ هن جي بدن ۾ ڪر موڙڻ لڳندو هو. ان ڌڪ لاهڻ لاءِ هو واھ تي هليو ايندو هو. واھ ۾ تڙ ڳندي، هو ڪو وقت سنئون سڌو پاڻيءَ جي بستري تي، پٺ ڀر تڙندو، پاڻ کي وهڪري جي آڌار تي ڇڏي ڏيندو هو!

هن جي من ۾ جيڪو مانڊاڻ متل هو، ان جو ڪو سڌو سنئون سبب، ڪو طرف، ڪو آڳو پيڇو هن کي سمجهه ۾ نه ايندو هو. هن کي رکي رکي اها ڳالهه ياد ايندي هئي ته اهو مانڊاڻ ان ڏينهن کان متو هو، جنهن ڏينهن هو شاه شهيد جو ميڙو گهمڻ ويو هو ۽ جڏهن هو ٿاڻي تان ماسٽر کي ڇڏائي آيا هئا، ان مانڊاڻ جو منڍ شايد اهو واقعو هو؛ يا وري وڏيري گلڻ جي يارو۽ وارن سان ڪوچرائي. هو جڏهن به انهن واقعن کي ياد ڪندو هو، تڏهن هن کي ماسٽر جي اکين جا لڙڪ پنهنجي اکين ۾ لهندا "حسوس ٿيندا هئا. يا وري هن کي ڪنهن جو رت ۾ ڳاڙهو ڏورو ياد ايندو هو، ڪنهن جون هيسبل هراسيل اکيون ياد اينديون هيون ۽ اهي ٻول ياد ايندا هئا ته "ادي، انهيءَ کان مري وڃون ها ته چڱو. ڪو ڪانڌي، ڪلهو ڏيڻ لاءِ ته ترهي ها!" اهي لفظ به هن کي

پنهنجي دل ۾ لهندا محسوس ٿيندا هئا.

ان کان پوءِ هن جو سمورو وقت انهن ٻن سندن ۾ ورهائجي ويو هو. هن جي سموري ڪائنات جو اتر ۽ ڏکڻ اهي ٻه سنڌا هئا. هو ڪڏهن اتر ويندو هو ته ڪڏهن ڏکڻ اهي ٻوندو هو. ماستر سان هن جي ياري وڻ ويڙهيءَ وانگر هن کي ويڙهندي ويئي. الاڻي ماستر جي ڳالهين ۾ ڪهڙي ڳالهه هئي جو نه سمجهندي به، هو ڀائيندو هو ته اهي ڳالهيون هن جون پنهنجيون هيون، جن کي سمجهڻ جي هر ڀيرو ضرورت به ڪانه هئي. ڀلا ماڻهو ان ڳالهه کي ڇا سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ته هن کي به هٿ آهن، به پير آهن، به اکيون آهن، به ڪن آهن ته هن کي بڪ لڳي ٿي، آڇ لڳي ٿي، ٿڪ ٿئي ٿو، ننڊ اچي ٿي. ماستر جون ڳالهيون به ائين هيون ته هڪڙا هن وانگر، هنن جي ماسي وانگر ۽ هزارين لکين ڪڙمين وانگر پورهيت هئا ۽ ٻيا وڏيري گهرام، وڏيري گلڻ ۽ سينٽ سيرومل جهڙا ماڻهو هئا، جن ڪڏهن به ڪو پورهيو ڪونه ڪيو هو. پورهيت پورهيو ڪري جيڪي اپائيندا هئا، سو هنن جو پنهنجو نه هو؛ وڏيرا ۽ سينيون پورهيو ڪين ڪندا هئا، ڪجهه ڪين اپائيندا هئا، تڏهن به سڀ ڪجهه هنن جو پنهنجو هو. ٽيان ڪمدار هئا، ڪاراوا هئا، مولوي هئا، صوبيدار هئا، ڪامورا هئا، جيڪي پورهيتن جو پورهيو ميڙي چونڊي ديناداسي وڏين ۽ سينيمن جي حوالي ڪندا هئا، پنهنجي وٽ ڪندا هئا، ۽ ”شهينشاه اسان جي کي، سلامت رک خداوندا!“ جهڙا ڳيڻ ڳائيندا هئا.

مونجهارو فقط تڏهن ٿيندو هو، جڏهن هڪڙو سوال هن جي دماغ جي ڪنهن ڪنڊ ۾ پوسرڻ لڳندو هو ته ائين ڇو آهي؟ ماستر هن جي اکين ۾ اهو سوال پڙهي، ڳچ دير مات ٿي ويندو هو، ڇڻ ته هو هن کي سمجهائڻ جي باري ۾ دل مز ڏيندو هو ته هن سان حقيقت بيان ڪري يا نه. پوءِ ڇڻ

پنهجي پاڻ سان ڳالهائيندي چوندو هو: ”نورل، ائين ڇو آهي، اهو ڏاڍو وڏو سوال آهي. ڏاڍو ڊگهو سوال آهي! ايندو ڊگهو جو تنهنجي منهنجي حياتي ان کي سمجهڻ لاءِ ڪافي نه آهي. پر تو مون لاءِ اهو سمجهڻ هر ڀيرو ضروري به نه آهي ته ائين ڇو آهي. ائين ڪٿي سمجهه ته ائين آهي، پر اهو سوال وڌيڪ ضروري آهي ته ائين هئڻ گهرجي يا نه. جيڪڏهن نه ته، اسين ان کي بدلائڻ لاءِ ڪجهه ڪريون يا نه. نه رڳو هتي، پر جتي ڪٿي، خدا جا ڪي بندا ان ڪوشش ۾ آهن ته ان کي بدلائڻ ۽ اهڙو ڪو بندوبست ڪن جو ڪير ڪنهن جو حق نه ماري، ڪو وڏيرو ۽ سيٺ نه هجي جو ڪنهن هاري ۽ پورهيت جو پورهيو ايئن دينداسي ڪئي وڃي!“

نورل ان جواب کان مطمئن نه ٿيندو هو ۽ بي اطميناني گهنج ڏيئي، هن جي نرڙ تي اڀري ايندي هئي. ماستر به ڇڻ ڦڪو ٿي چوندو هو: ”آءُ اڻ ڪتابن جا پڙهي به نٿو ڪي سمجهائڻ جهڙو جواب ڏيئي نه سگهندس!“

هڪ ڏينهن ته نورل ذري گهٽ ماستر سان ڪارڙجي پيو هو. ٿيو ڇا جو ڪاتيارن جي ڳوٺ جا ٻه همراھ ماستر وٽ زمان ٿي آيا. نورل جڏهن به ماستر وٽ ايندو هو تڏهن هن وٽ به ٿي همراھ هميشه ڏسندو هو. هو جيڪي پاڻ ۾ ڳالهائيندا هئا، نورل خاموشيءَ سان ويٺو ٻڌندو هو، ڪڏهن به وڃ ۾ نه پوندو هو، نه ڳالهائيندو هو. ڳالهيون به اڪثر اهڙيون هونديون هيون، جن جي هن کي ڪا خبر نه هوندي هئي؛ سياست جون ڳالهيون، قانون جون ڳالهيون، جنگ جون ڳالهيون، آزاديءَ جون ڳالهيون، انگريز ۽ جرمن جو ڳالهائڻ! ڪڏهن وري چونڊن جون خبرون، ووٽن جي لسٽن جون ڳالهيون، وزارتن جا ماسٽر، ڪانگريس ۽ ليڪين جا مقابلا ۽ جهيڙا — اهي ڳالهيون نورل لاءِ نهون به هيون ته اوڀريون به. هن کي انهن ۾ ڪا دلچسپي محسوس ٿي نه ٿيندي هئي.

خوش خير عافيت کان پوءِ حالي احوالي ٿيا ته خبر پيس ته پير جانئ شاھ واري جاگير تان لاکن جي پنجاهي گهرن کي بيدخل ٿي ڪيائون جيڪي انهيءَ زمين تي پيڙهين کان هر هاري هئا. سڄي ڳوٺ کي پوليس گهيرو ڪريو ويٺي هئي پر لاڪا به مرڻ مارڻ لاءِ تيار وينا هئا. هو ڪنهن به صورت ۾ پنهنجا اباڻا پٽ ڇڏڻ لاءِ تيار نه هئا. هنن جو چوڻ هو ته اسان جي ابن ڏاڏن هن زمين کي رت جو ريج ڏيئي آباد ڪيو آهي. پڏن کي پري، جهنگ ۽ ٿوهر وڌي، ڪاٿيون کڻي زمين کي آباديءَ لائق ڪيو. پير جانئ شاھ جي ابي ۽ خود سندس چوڻ تي زالن مڙسين بيگرون وهيون آهن. هنن جي وڏڙن جا مقام به انهيءَ زمين تي آهن. هاڻ جڏهن زمينون پليون ٿيون آهن ته هو کين بيدخل ٿو ڪري. رڳو ان ڪري جو جڏهن کان لاهور مان نئين بيل آئي وهاري اٿس ته ان جا ماڻ ڪٿان ڪٿان اچي لڏا لاهي وينا آهن. چي: سنڌي هاري پورهيو نٿا ڪن، سو زمينون اسين وڌيڪ سٺيون ڪري ڏينداسون. آقي باقي جو پرپاسي ۾ هڪڙي رٿا ٺاهڻ سوچينداسون. ملڪ جهانداد خان اچي زمينون سنڀاليون هيون، ۽ هاري به پنهنجي ملڪ سان آندا هئا. تنهن جي زمينداريءَ جي هاڪ ٻڌي پير جانئ شاھ اصل مٿو ٻڌي بيهي رهيو هو ته لاکن کي لڏائي، نوان هاري جهليندس. ملڪ جهانداد خان جو ڏکو سڄي تر ۾ پيڙهيو هو: جڏهن نوڪريءَ ۾ هو، تڏهن حرن واري ويڙهاند ۾ ڪم ڪندو هو. ”ڪارناما“ ڪيا هئا جو سپاهيءَ مان چاڙهي صوبيدار ڪيائونس ۽ انعام ۾ پليون زمينون ڏنائونس. جيڪي ماڻهو جهلپا هئا، تن کان سڄي ڪرائڻ لاءِ کين جهانداد خان جي حوالي ڪندا هئا. ان وقت هو ملڪ جهانداد خان بدران پنهنجي اصلي نالي سان ”جهازو“ سڏبو هو. عام ماڻهو کيس ”جهازو“ سڏيندا هئا. هو ان نالي تي ڏاڍو خوش ٿيندو هو. هن کي هونئن ته سڄي ڪرائڻ جا سڀ انگ ۽ ڪرتب ايندا

هئا: پيرَ ڪٿڻ، مڃڻ پٿڻ، آبتو ٽنگڻ، ڪلهن جي ڦٽين ۾ پاڇاري ٻڌڻ، نهن پٿڻ، نارڪ هٽڻ تي ڏنپ ڏيڻ، ڏنڊي لنگهائڻ ۾ جنهن ڳالهه هن کي سڄي سنڌ جي پوليس ۾ مشهور ڪري ڇڏيو، اهو فن رڳو جهڙي کي ئي ايندو هو. ڇا ڪندو هو جو جوابدار کي آنورن جي مٿان حجامن وارو چمتو ڇاڙهي ڇڏيندو هو. سندس ٿاڻي تي سدائين آستو امام دين حجام سندس سنوارت لاءِ سڏبو هو، پر هن جو اصل ڪم اهو چمتو ڇاڙهڻ هو. آستو امام دين پنهنجي حد جو ڄاڻل سڃاڻل حجام هو ۽ طهر وهارڻ ۾ هن جي هاڪ ملڪان ملڪ مشهور هئي. چمتو ڇاڙهي، هڪڙي هٿ سان مصريءَ جي ڳڙي نينگر جي وات ۾ وجهندو هو ۽ ٻئي هٿ سان پاڪيءَ جي هڪ ئي گهڪي سان لوٽڙي وڃي پري پوندي هئي ۽ اوطاق ۾ ”مبارڪون“ ”لڪ لڪ مبارڪون“ جو هل هنگامو مڃي ويندو هو، ۽ آستو امام دين سوٺا مينهن ڪاهي ويندو هو. پوءِ جڏهن جهڙو صوبيدار ٿي آيو ۽ آستي امام دين سان سندس ڏيٽ ويٺ ٿي، تڏهن کان آستي امام دين جو ڏس پتو ٿاڻي تي ٻڌبو هو. هن جو چمتو هاڻ جهڙي جو هٿيار بڻجي ويو. ڪنهن کان سڄي ڪرائڻ وقت آستو امام دين، جڏهن هيٺ جهڪي آنورن مٿان چمتو چنبڙائي، پاڪيءَ کي هٿ جي نريءَ تي ڦٽڪا ڪڍائيندو هو، تڏهن چين ۾ پڻ پڻ ڪري چوندو هو: ”هه هه! ههڙو سهڻو جوان سڄي عمر تازيون وڃائيندو.... هه هه!“ ۽ پوءِ هن جي آواز جو پڙاڏو ٿاڻي ۾ گونجندو هو: ”سائين، هاڻ هن مشڪين تي رحم ڪريو! چئي ٿو ته سڄي ٿو ڪريان!“ جڏهن کان زميندار ٿيو هو، تڏهن کان هو جهڙي مان ملڪ جهانداد خان سڏجڻ لڳو. جيئن جيئن وقت گذرندو ويو، تيئن تيئن آس پاس جا دنگئي وڏيرا هن جا سلامي ٿيندا ويا. هو هنن کي لاهور گهمائڻ وٺي ويندو هو ۽ واپس ورن تي وڏيري جي بغل ۾ ڪا نئين بيمل هوندي هئي. ڪجهه وقت گذرڻ

کان پوءِ اهو ٿي وڌيرو پنهنجي زمين به ملڪ جهانداد وٽ گروي رکندو هو، ۽ منٿون ميڙون ڪري کيس لاهور ۽ ڪراچي ملڪ لاءِ هاڻو ڪرائيندو هو. ڪي وڏيرا وري پنهنجن هارين نارين يا وڃين کان وٺي ڪاڻ، ٻڌ-چوڙ لاءِ به ملڪ جهانداد جي در جا سلامي هوندا هئا، جو حد جا صوبيدار ۽ وڏا جمعدار ملڪ جهانداد جا ٻولڻا نيازمنڊ يا مٺ مائٽ ٿي مقرر ٿي ايندا هئا ۽ تر ۾ ڪا واردات ٿيندي هئي ته اهو ملڪ جهانداد ٿي هوندو هو، جنهن جي صلاح مشوري سان واردات جا جوابدار سڳ سوڌو جهلجي پوندا هئا. اوڙي پاڙي ۾ جڏهن به مال ڪاهيو هو ته پاڳيا سڌو اچي ملڪ جهانداد جو در جهليندا هئا ۽ هن جي ناموس اهڙي هئي جو هڪڙي ڏينهن پاڳيا پنگ ڏيئي ويندا هئا ته ٻئي ڏينهن وٽ پاڳين جي مٿان تي بهجي ويندا هئا.

ماسٽر لاکن کي اها صلاح ڏني ته مڙي وڃن ۽ پوليس سان مٽايو ڪرڻ بدران لڏي وڃن. نورل جون مٿيون پيڙجي ويون. هن جي اکين ۾ ڄڻ لوڻ ٻرڪجي ويو ۽ رتايال اکين سان، ماسٽر کي شوڪي ڏسندي چيائين: ”ماسٽر، پنهنجي جوءِ ۽ اباڻا ٻڌ ڇڏي وڃڻ جي صلاح ڏيڻ کان اڳ ڪجهه ته ويچار ڪرين ها!“ ماسٽر گهڙيءَ لاءِ نورل جي اکين ۾ نهاريو: انهن ۾ ٻرندڙ مڇ ۾ گهڻي دير نهارڻ جو تاب نه جهلي، هن ڪنڌ کڻي هيٺ ڪيو. ڀڄندي چيائين: ”ويچار؟ ڪهڙو ويچار ڪريان ها؟ اهو ته ڀلي وڏي ويڙهاند ٿئي؟ ڀلي ته ڪنڌ ڪرن؟... آءٌ شهر وڃي، وفد ٺاهي وزيرن سان مليو آهيان؛ ڪامورن سان ڳالهائيسون؛ وڪيلن سان صلاحون ڪيون اٿم.... جتي جتي وياسون، اتي پير جانڻ اسان کان اڳ ۾ وڃي پهتو آهي. ملڪ جهانداد پوليس ڪمائيءَ سان ملي آيو آهي، سڀ چون ٿا ته لاکن کي سمجهايو ته جهيڙو ٿارين ۽ پوءِ ڪورٽ جا در کڙڪائين. باقي جيڪڏهن جهيڙو ٿيو ته زمينون به ويندن

ته مڙس به مارائيندا ۽ باقي همراھ بيدريافتا پيا جيلن ۾ سڙندا،
سٺا بچا رلي ويندن....”

”پر ماستر تو ته چيو ٿي ته انگريز جو قانون ڏاڍو
برجستو آهي....“ نورل پهريون ڀيرو ماستر کي چڙب ڏني، پر
کيس ڪا شرمساري نه ٿي.

ماستر ڪجهه عاجزيءَ سان ۽ ڪجهه ورچجي چيو:
”نورل، انگريز جو قانون برابر برجستو آهي پر اهو قانون
جيسين حرڪت ۾ اچي، تيسين لاڪن جو جٺ ٻڄو رلي ويندو....
رڳو پير جانث شاه يا ملڪ جهانداد جي ڳالهه هجي ها ته آءُ
پاڻ ڪهاڙي کڻي وڃي لاڪن سان گڏ بيهان ها.... پر هن
وقت لاڪن جي سامهون پوليس، قانون جي لٽ کنيو بيٺي آهي....“
نورل کي ڪا ڳالهه سمجهه ۾ نه پئي آئي، سو وري
چيائين: ”پوءِ تو وارو قانون ڪيڏانهن ويو....؟“

هاڻ ماستر کي به ڪاوڙ اچي ويئي، ۽ هن رڙ ڪندي
چيو: ”وڏو ڪو آٺ مغز آهين! توکي ڪيئن سمجهايان ته
انگريز وڏيري جي ڪلهي تي چڙهيو ويٺو راج ڪري ۽ هي
قانون به وڏيرن جو ٺاهيل آهي جيڪي اسيمبلي ۾ چونڊجي
ويا آهن. وڏيرن جو قانون پهرين وڏيرن جو بچاءُ ڪندو آهي
۽ پوءِ ٻئي ڪنهن جو.... قانون تائين پهچڻ لاءِ به پئسو گهرجي،
سو پير جانث شاه وٽ آهي: لاڪن غريبن وٽ پنهنجي ڪاٺ لاءِ
ٿي ڪي ڪجهه ڪونهي ته قانون تائين ڪيئن پهچندا؟“

”ته پوءِ اهڙي قانون کان ته پيگ پلي آهي. واه جو
قانون آهي! اهڙي قانون جي ڳچي مروڻجي ته چڱو: نه هوندو
.انور، نه هوندا ڪوڙا آسرا!....“ نورل کي هاڻ ڪاوڙ نه
هئي. هو به ورچجي پيو هو. هن جي لوڻن ۾ رت ڌنڌون ڌنڌون
ڪرڻ لڳو هو: بي سبب، اڃاتو، اوچتو.

پوءِ لاڪن کي چيائين: ”ڀائو،... هسي ماستر پلي ويٺا
بارن ٿي ڪوڙا ڪتاب پڙهائين: پاڻ هاو ته هلون، منهنجو

سر اوهان سان لڳي....

هو لاکن سان گڏجي سندن ڪپوٽ آيو. هن جي اندر ۾ وڏي ويڙهه جاري هئي: پير ماستر سان ائين ڳالهائڻ جو مونکي ڪو حق ڪونه هو؛ متان ماستر سڄي ڳالهه ٿي ڪئي.... نه نه، ماستر ڊڄڻو هو، ڪانٽر هو، ملڪ جهانداد جو نالو ٻڌي ڏنو هو يا پير جانئ شاه سان وڃائڻ نٿي گهرائين! نه نه، ائين ڪونهي. ماستر ڪوڙو مڙس نه هو.... پر هي پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو رڳو وڏيون وڏيون ڳالهيون ڪندا آهن. هه ڳالهه ۾ سياست پيا سوچيندا.... نهيو، مون تي ماستر کان ڪٿي ڪٿا لفظ بيشڪ ڪرائيندس....

۽ پوءِ جڏهن وڏي ويڙهاند ٿي، تڏهن هن ائين ٿي ڀانيو ڄڻ هو پاڻ لاکن مان هو؛ هي جوءِ هن جي هئي؛ هي ٻڌهن جا هئا؛ هن جي ابي ڏاڏي جي رت هنن زمينن کي ريج ڏنو هو؛ ۽ هي مقام هن جي ابن ڏاڏن جا مقام هئا. هن ڀانيو ته هو شاهه شهيد جو فقير هو، ۽ هيءَ ويڙهاند مغل لشڪرين سان هئي. لاڪا خود حيران هئا ته هي همراه، جنهن جو هنن سان نه ٿاچي نه پيٽو، سو هنن سان گڏ، هنن لاءِ ائين وڙهيو جيئن ڪو لاکو به نه وڙهيو. جڏهن پوليس جو گهيرو ٽوڙي، هن پير جانئ شاهه تي لومڙ ڪئي، تڏهن هن جي من ۾ ماستر جا اهي لفظ ٻڻي هئا: ”انگريز وڏيري جي ڪلهي تي چڙهيو ويٺو راج ڪري!“

پير جانئ شاهه جيسين پنهنجو پستول سنڀالي، تنهن کان اڳ هن جي ڪهاڙي، هن جي منڇن کي ڌاري ويئي. ۽ پوءِ اوچتو ماٺ ٿي ويئي. فٽر بند ٿي ويا.... فقط اهي لفظ هن جي ڪن پيا ته ”پيلي لاکا ڏاڍا مڙس آهن!“

نورل کي ڪا ڳالهه سمجهه نه پئي آئي ته هن کي جنهن ڪنهن پاڪر چوڻي هئي: هو پاڻ ته لاکو ڪونه هو، پر هر ڪنهن لاکي جي پاڪر من جي سن ۾ اها سرگوشي ٿي

ڪمي نه تون اسان جو آهين. اسين تنهنجا آهيون. ايئن به
 ٿيندو آهي پاڻو ته رت جي رشتن بنان به ڪي ميٽ ٿي پوندا
 آهن. هن جي اکين کي انهي سرگوشي پوسرائڻ شروع ڪيو ۽
 ڪنهن ڏند مان هن ڏٺو ته ڏڪل ماڻهن کي کڻڻ تي سمهاري
 شهر نيٺ جون تياريون پئي ڪيائون. هن جي سڄي بدن ۾
 پنيائون پئي پيون. هن سوچيو ته آءٌ شايد ڏڪجي پيو آهيان.
 ان مهل هن هڪ پيو پڻ ڪو ٻڌو: ”ماسٽر، نورل کي ننڊ اچي
 ويئي آهي.... تون خبر ڪر ته ٿاڻي وارن ڇا چيو؟“
 ۽ پوءِ هن ماسٽر جا لفظ ٻڌا: ”پوليس صوبيدار پاران
 ڪونه هو پر مون رپورٽ درج ڪرائي ڇڏي آهي - پوليس
 سموري پنهرن جي گهٽ چڙهي ويئي آهي.... يارو پنهر واري
 خون جي واردات تي.... وڏيرو گهرام پنهرن جي ٻانهن کڻي
 ويو....“

هن جي من ۾ اوندھ دتُ ھنيو پئي ھئي؛ انھيءَ اوندھ ۾ ڪنھن پاڇولا ھئا۔ خوف، بيوسي ۽ نفرت جا پاڇولا، جن جو اصل جسم ھن جي پھچ کان ٻاھر ھو۔ رکي رکي اھي پاڇولا، دتُ۔ ھاڻا، پاڻ۔ وھيٽا، ھن جي اکين جي لڙڪن جي ڌنڌ ۾، ياروءَ جو لاش بڻجي ٿي ويا، جنھن جي ھڪڙي اک اڃا تائين ھن کي گھوري رھي ھئي۔ ھن اک ۾ ٺھارڻ، ڪجھ ڳولڻ، ڪجھ سمجھڻ، ڪجھ پروڙڻ جا ڏاڍا جتن ڪيا، پر اھا ٻنڊ پھڻ اک ھن کي ڪجھ ٻڌائيندي بہ خاموش ھئي، ڪجھ سمجھائيندي بہ بي سمجھ ھئي، ڪجھ ڏيکاريندي بہ بي نور ھئي۔ جڏھن ڪا سمجھ، ڪا پروڙ ھن جي ذهن ۾ جاڳ بڻجي آئي، تڏھن ان اک جي ماڻڪي مٿي چڪجي بي نور پھڻ بڻجي ويئي؛ ان وقت ھن، ڪنجهي جي وٿيءَ جھڙو آواز ٻڌو: ”آئي آئون گھوري وڃانءِ، اڪيون تہ ڪول.... مائي، مون کي تہ اچي مٿو اھو وھم ويٺو تہ تون وڃي اللھ کي پرئين....!“

مھروءَ اڪيون، ھري ھري ڪوليون، ٻہ سامھون ويٺل زائفان تي نظر پوندي ٿي، وري زور سان بند ڪري ڇڏيائين۔ ھن جي دل ۾ وري سِير پئجي ويئي، ان سِير مان چٽندڙ رت، ھنجي اکين ۾ لڙڪ بڻجي آيو۔

”رن ڪٿڻ!“ ھن کي پنھنجا اھي چيل لفظ ياد آيا۔ ھن کي يقين نہ آيو تہ اھي لفظ ھن کي رڳو ياد آيا، يا ھن جي چپن وري چئي ڏنا۔

”چوري، م۔ونکي جيڪي گاريون ڏيئيون مڃيئي، سي ڏئي وٺ، پر رب جو پلانڊ اٿئي، اڪيون تہ ڪول؛ تون جي ايئن ساڻي ٿي پئي ھونديئن تہ رئيس ننڍو منھنجو چوٽ پئي،

اصل اگهاڙو ڪري ڪيندم!

مهروءَ جي اکين ۾ لڙڪ گهڻو وقت جالي نه سگهيا،
۽ ڇپرن جا بند ٽوڙي، هن جي گلن کي اورانگهڻ لڳا. ”اٺي
مئي، ڇو پئي پنهنجا ڪچ ڳارين؛ جيڪي ٿيو، سو ٿيو. پنهنجي
ڪٽي جو نڪو ويڇ، نڪو طبيب. جي منهنجي مڃو ها ته
نڪي رئيس ڪاوڙجن ها، نڪي اهڙا هاڃا ٿين ها.... هاڻ،
اٺين اونڌي منجي ڪرڻ سان ڪو يارو وري جيئرو ڪونه ٿي
پوندو.... رئيس وڏي ٿي چيو ته پنهورن پنهنجي پاڻ سان
ڪٽي آهي. جي سئون سنوانو سڱ ڏيڻ لاءِ ’ها‘ ڪن ها ته
هروڀرو ماڻهن مارڻ جو ڪو هن کي شوق ڪونه هو.... هاڻ
آٽ، اهي نغرا ڪونه ٿا ٺهن.... اچي هان، هي پاڻي پيءُ،
پنهنجو جيءُ سڄو ڪر ته آءٌ وڃي رئيس ننڍي ڪسي ڄاڻ
ڪري اڃان! به ڏينهن، ٽي راتيون، حرام جو آرام ڪيو
هجي.... جيڏي مهل اچي ته پڇي ته پلا جي نٿي هوش ۾
اچي ته شهر کان داختر کي وٺي اڃان.... اصل سک ڦٽو پيو
اٿس.... ڏاهي ٿي، هاڻ انگل ڇڏ....!“

ڪنجهي جي وٽي مان اٿندڙ اهي لفظ مترڪن وانگر
هن جي دل ۾ ڪهرام مچائيندا رهيا. پر هاڻ هن جي اکين
مان وندڙ لڙڪ بند ٿي ويا. هن جون منيون يٺڙهي ويون.
نفرت گهٽي بچي هن جي نڙيءَ ۾ ڦاسي پئي. هن جي دل
سجيب رفتار سان ٽڙڪڻ لڳي. هن جي ڪنن ۾ رت ڦوڪجي،
ڏڙهيا هڻڻ لڳو. هن جي ڪنن مان ڄڻ دونهان نڪرڻ لڳا. ۽
پوءِ هن ۾ الائي ڪٿان طاقت آئي. هن ڄال ڏيئي، پنهنجا پئي
هٿ ڪڍي زائفان جي چنڊن ۾ وڌا. مهرو ڄڻ چٽي ٿي پئي؛
هن جي بازن ۾ جيتري سگهه هئي، ان سان هن جي چنڊن کي
پٽيندي، ڏوندڙيندي رهي. سندس چپن ۽ ڏنڊن مان بار بار اهي
لفظ چيرجي نڪرندا رهيا: ”رن ڪٿڻ.... رن ڪٿڻ.... رن
ڪٿڻ.“

”اٿي مٿي، ڪهڙو جين پيٽ.... ڇڏ منهنجي چنڊن کي
.... اڙي گهوڙا ڙي....“

هن جي چيٽن ڄڻ مهروءَ جي نفرت کي ڪا نئين
مهميز ڏيئي ڇڏي. ياروءَ جو رت هن جي اکين ۾ لهي آيو
هو. هن کي ائين چنڊن کان چڪيندي، هن ڪٽ کان هيٺ ٽپ
ڏنو. ماڻي گهاجي، چڪجي، اهڙيءَ طرح اونڌي لڙڪي پئي،
جو سندس ڏڙ ڪٽ جي پيرانديءَ تي هو ۽ سندس سسي ڪٽ
جي پاڳي ۽ ايس جي وچ ۾ لڙڪيل هئي، پر سندس وار
مهروءَ جي هٿن ۾ سوگها هئا. مهرو پوري طاقت سان وارن
کي هڪ جهٽڪو ڏنو ته گهنڊيدار وارن جو هڪ مڇو سندس
هٿن ۾ اچي ويو، هوءَ ٽاپڙجي پويان ڪري پئي. ان وقت
هن دانهن ٻڌي! ”اڙي الاڙي.... اڙي مري ويس.... گهوڙا...!“
مهرو پاڻ سنڀالي اٿي، ۽ اکين جي ڌنڌڪي جهٽڪيندي،
ٻئي هٿ ڪٿي ماڻيءَ جي نڙيءَ ۾ وڌائين. هن کي گهوگها
ڏيندي ماڻيءَ جو ڪنڌ مٿي ڪٿي، سندس مٿو زور سان ڪٽ
جي پاڳي سان هڻندي، پهريون ڀيرو زور سان رڙ ڪيائين:
”رن ڪٿن....!“

ڪٽ جي پاڳي سان ماڻيءَ جي مٿي ٽڪرجڻ سان
”ڌٻڙڪ“ جو گهگهو آواز، هن ڄڻ ٻڌو اٿندو ڪري ڇڏيو ۽
ور وڙ ڪري هن جو مٿو پاڳي سان هڻندي رهي. ”رن ڪٿن
.... رن ڪٿن....“ جا لفظ ڄڻ هن جي زبان، ۾ چنبڙي پيا هئا!
اوچتو هن جا هٿ ٻيهي رهيا. ماڻيءَ جي مٿي مان
ڦٽي نڪرندڙ رت جي آلاڻ محسوس ڪري، ڄڻ پاڻي پيا
ٻيهي رهيا. هن کي يقين نٿي آيو ته اهو رت هو. عجب ۽
حيرت مان، هن هٿ ماڻيءَ جي سسي مان ڪڍي، پنهنجي
سامهون آندا. ڳاڙهو ڳاڙهو، گهاڻو ڪارسرو رت، هن جي هٿن
جي ترين مان هن کي گهورڻ لڳو. اهو رت ڏسي هن کي پنهنجي
ٻاءُ ياروءَ جو چهچ ڳاڙهو رت ياد آيو. اها ياد ايندي ئي، هن

جي ٽنگن مان ست ڇڏائي ويو. هن جي پيٽ-ورن ۾ ڪو جذبو آڻڻ ڪو بڻجي اڀريو ۽ هو ۽ اتي ٿي ويهي آت ڏيڻ لڳي. هن جو سارو وجود ڄڻ ٻاهر اچ-ڻ لاءِ آيو هو. لڙڪن جو احساس، هن جي اندر آندڙ پينوائين ۾ سمائجي ويو. انهيءَ ڏند مان هن مائيءَ جي بي سڌ مڙهه ڏانهن نهاريو.

”هي مون ڇا ڪيو؟!“ اهو سوال هن جي نگاهن ۾ پوسرڻ لڳو. هن جي دل ۾ هڪ وڏو خال پيدا ٿي پيو، ۽ پوءِ اهو خال هيٺ لهي، هن جي پيٽ ۾ هڪ اڇاتي خوف جي ڪڏ بڻجي ويو. هن جي دل چاهيو ته هو ۽ رانپاٽ ڪري روئي، اوچنگارون ڏئي، سڌڪا پري، پار ڪڍي ”يارو.... منهنجا ڀائڙا پارل -- منهنجا اڌل....!“ پر هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ هن جي اندر ڪا شئي مري ويئي، جيڪا هن جي پنهنجي وجود جو هڪ حصو هئي.

اوچتو هن پري کان ايندڙ قدمن جي آهٽ ٻڌي. هن جي سموري جسم ۾ ڪا ڪنوڻ ڪڙي ويئي. هن کي رڻي وٺي ويئي. ڊنل هرڻيءَ جيان هن هيڏانهن هوڏانهن نهاريو. ڪٿ تي زائمان جي اجرڪ ڏسي نظر پيس. جهپ هڻي اجرڪ کڻي، پاڻ کي ان ۾ ويڙهي هن دروازي کان ٻاهر لوڻه پاتي. سامهون وڏو اڱڻ هو. اڱڻ اڳيان ڏيڍي هئي ۽ ڏيڍيءَ کان ٻاهر.... ان تي هن سوچڻ به نٿي گهريو!

اڱڻ ٽپي، جڏهن مهرو ڏيڍيءَ ۾ پهتي، تڏهن هن جي ٽنگن مان ساهه نڪري ويو. هڪڙو دنير مڙساليو، هڪڙي سڙي تي ويٺو هو، در کي ٽاڪي چڙهيل هئي ۽ در جي اوٽ ۾ هڪڙي بندوق ۽ هڪڙي ڪهاڙي رکيل هئي.

”مائي بابا.... ڪيڏانهن؟“

هن چوڻ چاهيو ته ”ٻاهر“ پر هن جي چپن مان ڪوبه آواز نه نڪتو. هن جي نڙيءَ ۾، هن جي ساهه جي ڳنڍ، ائين اٽڪي پئي هن جو هيٺيون ساهه هيٺ، مٿيون ساهه مٿي

رهجي ويو.... ۽ پوءِ هن پنهنجي پويان ڪنهن جي سامه جو هانبارو ٻڌو. ٻن ٿلهين سگهارين ٻانهن کڻي هن کي پاڪر ۾ مٽي کنيو. ڪوڙڪي ۾ ڦاٿل پڪيءَ وانگيان، هوءَ انهن ٻانهن ۾ ڦٽڙڻ لڳي. انهن ٻانهن جي سگهه کان وڌيڪ هن کي انهن ٻانهن جي وارن جو احساس ٿيو، ۽ هن کي جيپ جي اسٽيئرنگ جي چوڌاري وڪوڙيل وارن سان جهجهيل ٻانهون ياد اچي ويون.

”رئيس، توهين هلو اندر.. ٻاهر جي ڪا گهٽي نه ڪريو...“ دنير مڙسالي جي آواز جو پڙاڏو مهروءَ ان مهل ٻڌو، جڏهن رئيس ننڍو ڏيڍيءَ کان مڙي بڌر ۾ پهتو. هاڻ هن جي ڪنيرائين باٺ بٽوڙڻ به ڇڏي ڏنو. ٻي اجرڪ جي اوچي حيان هن جي وجود کي ويڙهيندو وڌو، ۽ حياءَ سڌڪو ٻڌجي، هن جي دل کي اوڙهي ويو.... پر پوءِ اوڏي مهل هن پهرئين فذير جو آواز ٻڌو. ❀

پيلي جا وٺ، هن جي خيالن سان گڏ، پوئتي سير ڪندا
 ٿي ويا۔ ٽڪڙا ٽڪڙا، اوچتا اوچتا، هن کي ائين محسوس ٿيو
 تہ هن جي اندر ۾ بہ خيالن جو ڪو گجگاهہ پيلو هو، جيڪو
 هن پيلي وانگر ڪٽن جو ٿي ڪونه هو۔ هن پيلي وانگر، هن
 جي خيالن کي ڪو سڌو سنواڻو رستو ڪونه هو۔ رڳو پيچرا
 هئا، جيڪي اوچتو سامهون ٿي آيا ۽ اوچتا گم ٿي ويا۔
 هن کي رکي رکي اهو خيال ٿي ٿيو تہ هو وات وڃائي ويٺو
 هو۔ گهوڙي جو لغام برابر هن جي هٿ ۾ هو، پر جڏهن بہ
 ڪو نئون پيچرو سامهون ٿي آيو، تڏهن هن پنهنجي ارادي
 بدران گهوڙي جي ارادي تي لغام کي موڙي ٿي ڇڏيو۔ هر
 نئين پيچري تي، هن کي ائين ٿي محسوس ٿيو، چڻ ڪمڪين
 وٽ رکيل بہ هٿ، وڌيڪ پيچي ٿي ويا، ۽ ڪو ڊپل ڊپل
 سامهون جي ڪيڙيءَ جي آسپاس، هن جا وار ڪانڊارڻ ٿي
 لڳو، ۽ هو خيالن جي پيلي مان موٽي، حقيقت جي هڙيءَ ۾
 موٽي ٿي آيو۔ هن جا ڪن وري ڪنن جي پونڊڪ جهڻ لاءِ
 وڌيڪ سٺا ٿي ويا۔ هاڻ ڪنن جي پونڊڪ توڙي گهوڙن
 جي سڀني جي ٽاپڙ ٽاپڙ ٻڌڻ ۾ ڪانه ٿي آئي، پر ڪنهن
 اوچتي راتاهي جي ٽاپڙ ٽاپڙ هن جي دل ۾ اڃا تائين ٽڙڪڻ
 نہ ڇڏيو هو۔ ڪنهن هلڪي ڪڙڪي، ڪنهن پڪيءَ جي چيٽ،
 ڪنهن گدڙ جي اوچتي اوناڙ تي هن جو سڄو بدن سڀڙجي ٿي
 ويو۔ سندس هٿ هٽي ۾ وڌيڪ زور سان ڦهي ٿي ويو، سندس
 گودا گهوڙي جي ڪنهن ۾ وڌيڪ زور سان ڪڇي ٿي ويا،
 ۽ پيلي جا وٺ ٽڪڙا ٽڪڙا پوئتي سير ڪڻ ٿي لڳا۔ روشني
 ۽ پاڇولن جي ان ٽڪڙي مٿا سٺا هاڻ هن جي اکين کي ٽڪائي

وڌو هو. گهوڙي جي هانباري مان به هن سمجهيو ته جيڪڏهن اڃا ڪجهه وقت هو ائين ئي هلندا رهيا ته گهوڙو اُقت مري پوندو. پوءِ وڏيري گهرام جي ڪتن کان بچي نڪرڻ محال هو. جيڪڏهن اتي ئي هڙيءَ ۾ ڪٽي ڊاهو ڪن، تڏهن به ساڳيو جوڪم ڪٿو هو. پر وهت جي مري پوڻ کان اهو جوڪم گهٽ جو ڪاٽو هو. پوءِ به جيسين ڪارتوس آهن، تيسين ماشا مولا....

جڏهن هن مهروءَ کي گهوڙي تان هيٺ لاٿو، تڏهن نما شام جا پاڻ وهيٺا ڪرڻا، هن جي منهن کي اهڙو رنگ بخشي ويا، جو نورل کي پنهنجي سموري بدن ۾ ڪا ڪنڻ محسوس ٿي. هن جي دل ۾ اهو ڊهڪو پئجي ويو، جو هو ڊچي ويو ته مونکي الائي ڇا ٿو ٿئي. رت هن جي لونڊڙين ۽ ڪنن جي ٻاٻڙين ۾ آڀاڻڻ لڳو. اندر ٿي اندر هن جو ماس رڦڻ لڳو. هن کي پنهنجي ڪلهن ۽ ڏورن جون مشڪون ڦٽندڙيون محسوس ٿيون. هوءَ منهنجي اها رڦڻي ڏسي نه وئي. اهو سوچي، هن کي گهوڙي تان لاهي، هو هن کي پٺ ڏيئي بيهي رهيو.

”گهوڙي جهٽ هتي نرسون ٿا، نه ته گهوڙو مري پوندو....“ هن چڻ پنهنجو پاڻ کي چيو.

”ڀلي...“ مهروءَ مختصر جواب ڏنو.

گهوڙي جي هٿي هيٺان کيس ڪڍي، هن کپڙن جي جهنڊ وٽ، وچائي پوئتي موٽ کڏي ۽ گهوڙي کي لغام کان وٺي، هڪ پاسي لڙي پيو.

”ٻڌو ته.... اڄ ڏاڍي لڳي اٿم...“ مهروءَ هٻڪندي چيو.

هو اتي ئي ڄمي ويو. هن کي پاڻ تي ڪاوڙ اچڻ لڳي.

هن اندر به ڪونه سوچيو ته زال ذات اڪيلي، آوس ڊچندي ۽ خاص ڪري مهرو، جنهن وڪ وڪ تي، موت کي منهن ڏيئي ڏٺو هو. نورل جي دل ۾ هن لاءِ اٿام پيار ڀرجي آيو.

”سامهون، لئين جي من ۾ شاخ ٿي پائنجي، پر پاڻ

وت ته ڪو ٿان به ڪونهي.... ٻڪن ۾ پاڻي پيئڻو پوندو...."
هن وري به چڻ پاڻهي پاڻ سان ڳالهائيو. هن کي سمجهه ۾ نه
پئي آيو ته هو هن سان سڌو سنئون ڪيئن ڳالهائي: "مهرو"
ڪري سڏيس، يا پيو ڪجهه. زائنائن سان ڪيئن ڳالهائبو آهي،
ان تي هن ڪڏهن سوچيو به ڪونه هو.

شاخ تي پهچي، هن گهوڙي کي پاڻي پيئڻ لاءِ ڇڏي
ڏٺو ۽ لغام هني ۾ هڻي ڇڏيائين. ٻوڙ پاڻ شاخ جي ڪناري
تي، اوڪڙون ويهي، ٻنهي هٿن جو ٻڪ ٺاهي پاڻي پيئڻ لڳو.
پاڻي پيئندي، هن ٿيڙيءَ اک سان مهروءَ ڏانهن ڏٺو: مهروءَ
ٻنهي هٿن بدران، هڪڙي هٿ جو ٻڪ ٺاهي، پاڻي ٿي پيتو ۽
ٻئي هٿ سان، ڪلهي وٽ اجرڪ کڻي اهڙيءَ طرح جهليو
هٿائين جو اجرڪ هن جي منهن جي چوڌاري گول دائرو ٺاهي
بيٺي هئي. ڪاري نيري ڪڪر واري اجرڪ جي گول دائري
۾ مهروءَ جو منهن، هن کي ائين لڳو جيئن ڪارن نيرن
ڪڪرن ۾ چنڊ ٻهڪندو جرڪندو آهي. هن جي دل ۾ وري
دهڪو پئجي ويو. هن کي وري سمورو رت پنهنجي منهن ۾
مرندو محسوس ٿيو. پاڻي پيئڻ تان هن جو ڌيان هٽي ويو، ۽
ٻڪ مان پاڻي هن جي چپن ۾ اونجهڻ بدران، هن جي چاڙهيءَ
وٽان هن جي پهرائ ۾ اونجي ويو.

اوڏيءَ مهل هن مهروءَ کي آڏوڙجندو، کنگهندو ٻڌو.
هن ڏٺو ته مهرو ڪيل ۾ اچي چٽڪي هئي ۽ ڪل کي روڪڻ
جي ڪوشش ۾ آڏوڙجي ٻئي هٿي ۽ ٻڪ سان پنهنجي چپن کي
۽ ڪلڻ کي، لڪائڻ لڳي هئي.

هن جي چوري جهلجي پوڻ ٿي، هن کي به ڪل اچي
ويئي، ۽ هو بي اختيار ٽهڪ ڏيئي ڪلڻ لڳو. مهرو به اجرڪ جو
ٻلاوند، نڪ ٽائين آئي ڪلندي رهي. هن جون رڳو اکيون ٿي
نظر آيون پر هن کي اهي ڪلندڙ اکيون ڏاڍيون وڻيون. هن جي
دل چاهيو ته هو انهن ڪلندڙ اکين ۾ گهوري گهوري نهاري،

انهن کي پنهنجي جيءَ ۾ جاڍون ڏيئي ڇڏي، جيئن انهن اکين جي ڪل هن جي پنهنجي جيءَ جو حصو بڻجي وڃي. ان مهل گهوڙي، شاخ مان ٻوٽ ڪڍي، ڦونگار ڏيئي، پنهنجي ڍؤ ڪرڻ جو اعلان ڪيو ته هنن ٻنهي کان چرڪ نڪري ويو. هو ٻئي ساڳئي وقت اٿي بيهي رهيا. نورل گهوڙي جي هني مان لغام ڪڍي، کيس توبرو ڇاڙهي، لغام هڪ ڪپڙ ۾ اٽڪائي ڇڏيو. مهر و چپ چاپ هن کي ڏسندي رهي. هو هن جي نظرن کي پنهنجي ٻٽ ۾ ڪپندو محسوس ڪندو رهيو، پر الاڻي ڇو، منهن ورائي هن کي ڏسڻ جي آرزو پوري نه ڪري سگهيو.

”تون ويه، آئون اجهو آيس....“ هن پويان نهارڻ بنان ئي چيو. هن کي ايئن محسوس ٿيو ڄڻ ته اهي لفظ ڏاڍا اوڀرا هئا: هن ”مهر“ چئي، هن کي سڏڻ گهريو ٿي، پر هن جي زبان هن جي دل جو ساٿ نه ڏنو. هن کي اهو لفظ ”تون“ ڏاڍو ڪهرو، ڏاڍو پُسو ۽ اوڀرو لڳو. پر حجت ۽ پنهنجائپ تي اڃا به هن جي همت نه ٿي. ڪيتراڻي مونجهارا هن کي وڪوڙي ويا. هڪ ڀل اڳ، جڏهن هو ڪلي هئي ته اهي مونجهارا غائب ٿي ويا هئا ۽ پنهنجائپ هن جي سموري بدن ۾ ڪر موڙي آئي هئي. پر اهو ڀل گذري ويو ۽ مونجهارا ۽ اوڀراڻ ڪتر ڪٽي بيهي رهيا.

شام جا پويان پاڇا هڙيءَ جي وٽن جي پاڇوان ۾ وڇڙي پيا هئا. هڪي پڪڻ پنهنجي آڪيون ۾ موٽڻ کان اڳ ڀر وارين تارين تي ويهي، پاڇوان جي رنگ بدلائڻ واري سمي کان اڳ واريون لائون لڳا هئا. وهين جو هڪ وار هن جي اڳيان پڙڪو کائي اڏاڻو: ڪجهه هڪڙي پاسي لڙيا ته ڪجهه ٻئي پاسي. سامهون هڪڙي وٺ کي ٽڪندي، هڪ ڪاٺڪني انهيءَ پڙڪي تي چرڪ ڀريو ۽ پنهنجي ٺڪارنگي ٻرن کي ڪوٺي، هڪ پاسي لوهه پاتي. پويان گيرن جي گهو

گهو ۽ ٻين پکين جي چڻڪار پاڇولن کي بدلائڻ لڳي هئي. نورل کي به ٽي وليون چيڙن جون نظر آيون. وچ وچ ۾ ٿوه جا پيلا پيلا ڏينا ڪر ڪريو پينا هئا. هن ٽڪڙو ٽڪڙو چيڙن ۽ ريڙين سان جهول پري، هوڻي موت کاڌي.

مهرو کيس ٽي سڄي اجرڪ ۾ ويڙهي سڙهي لپتي پئي هئي. هڪ ٻانهن ڪنڌ هيٺان هيس. ٻئي هٿ ۾ اجرڪ جو پلاند جهليل هئس، جيڪو هن گوڏن کي ويڙهي ڇڏيو هو. ائين ٿي پانڊو ڄڻ ته ائين اجرڪ کي ٺاهيندي ٺاهيندي هن کي ٽنڊا اچي ويئي هئي. سندس اکين جا چير ڄڻ ته ٽڪڪان گورا ٿي ڌري پيا هئا. نورل کي اهي بند اکيون کليل ڪلندڙ اکين کان به وڌيڪ وڻيون. هن کي پنهنجي دل وري ڦٽجندڙ محسوس ٿي. هن جي ڪلهن جي مشڪن ۾ اڻ-لکي جنبش آئي ۽ سندس سموري جسر ۾ پکڙجي ويئي:

”ڏاڍي ٽڪجي پئي هوندي“ هن سوچيو.

هن هيٺ، جهڪي، چيڙ جهول مان کيس ٽي لاهي وڌا ۽ ٻن هڪ ڪنڊ کان ويهي رهيو. هو اڃا ويندو مسي ته مهرو اٿي ويئي.

”ڏاڍي دير لاتو....“ مهروءَ جي آواز ۾ شڪايت جي

بدران اون ۽ گهڻي هئي.

”اچي هان، به ٽي ريڙيون کائي، هانءُ سڄو ڪر....“
 بک لڳي هونءُ — هڙي ۾ ٻيو ڪجهه ڪونه هو. سڱر هئا پر ڪچا هئا....“ هن کي چيڙ ۽ ريڙيون اڇندي لائي ڇڏو-
 لڄ پئي آئي. ڦڪائي لڪائڻ لاءِ هڪڙو چيڙ کڻي پاڻ ان کي ڇڪ هنيائين.

”متان کائو....“ مهروءَ ذري گهٽ رڙ ڪندي چيو.

”اهي نانگ-ولين جا چيڙ آهن.... پيت ۾ سور ڪندا آهن....“

”پر پيت جي باهه ته اجهائڻي آهي....“ نورل چيڙ وات

مان ٽوڪاريندي چيو.

مهروءَ اجرڪ جي اندران هڪ هٿڙ چوڙيندي، باجهر جو سڄو ڍوڍو کڻي سندس اڳيان رکيو:
 ”ادي نوران.... ماسٽر جي گهر واريءَ، هلندي مهل، هيءَ هٿڙ کڻي هٿ ۾ ڏني هيءَ.... هينئر کوليم ته ڏٺم ته ماني هئي....“

هو ڪا گهڙي، ڍوڍي کي گهوريندو رهيو. هن کي ائين محسوس ٿيو ڇڻ ته اهو ڍوڍو ماسٽر جي پيار ۽ پناهه جي آخري سوکڙي هو. اها سوکڙي هن جي نڙيءَ ۾ پيار جي گنڍ بڻجي ويئي ۽ هن جي دل کي جهوري ويئي. هن جون اکيون پوسرڻ لڳيون. هن ان جهوريءَ کان بچڻ لاءِ چيو: ”تون به ته ڪاڏ....“

هن ڏٺو ته مهرهه لڄ کان سڄي ٻاڙهي ٿي ويئي.
 ”نه نه... اوهين ڪاڏو....“ مهرهه پڻ پڻ ڪندي چيو.
 ”آءٌ ته اهڙو بکيو آهيان جو حرام جو ڪو پور نه...“
 ”سڄو ڏينهن لنگهڻ تي گذريو آهي....“
 ”ته پوءِ سدا ڪاڏو....“ لڄ کان مهرهه جو آواز نه.
 ٻيو آڪلي.

”۽ تون ائين بک ٿي بک تي....!“
 ”سڄي، اوهين ڪاڏو.... مون کي بک ڪانهي....“ هاڻ مهرهه جي آواز ۾ هڪ نئون گڻ هو، جنهن کي هو سمجهي سگهيو.

”ته پوءِ آئون نه ڪونه ڪائيندس... مونکي به بک ڪانهي....“ هن ڍوڍي کي مهرهه ڏانهن سيري ڇڏيو.
 ۽ پوءِ ٻنهي جا هٿ ساڳئي وقت مانيءَ ڏانهن وڌيا.
 ٻنهي کان ڪيل نڪري ويئي. ان ڪل سموري اوڀرائي کي نڙي ڇڏيو. سموريون وچوٽيون وچ مان نڪري وڌون، سمورا فاصلو طئي ٿي ويا. پر نه، هڪڙو فاصلو اڃا باقي هو: روايت جو فاصلو، وڌندڙ ايندڙ جو فاصلو، جنهن جي پريڻ ۾، خبر ناهي

تہ ڇا هو. هن ان فاصلي تي سوچڻ نٿي گهريو پر وڌندڙ اوند
انهيءَ فاصلي کي هڪ جسم ڏيئي ڇڏيو هو. جيسين روشني
هئي، تيسين اهو فاصلو فاصلو ڪونه ٿي پانيو، پر هاڻ اهو
فاصلو، جهري جي چيٽ وانگر، هن کي چرڪائي رهيو هو ۽
هن کي ماستر جا اهي لفظ ياد اچڻ لڳا: ”نورل، هتان اڳتي
وڃين يا پوئتي، اهو فيصلو توکي ڪرڻو آهي.... پر ياد رک
تہ هر فيصلو بندوق جي گوليءَ وانگر اٽوٽ آهي....“ ۽ پوءِ
هن کي اهو فيصلو ياد آيو، جيڪو هن لاکن جي ڳوٺ ڪيو
هو....

....

ماستر جي لفظن تي پهرين تہ هن کي اعتبار نه آيو. پر
جڏهن انهن لفظن جي گنپيرتا هن جي ذهن ۾ جاءِ ورتي، تڏهن
هو آيو ٿي ويو.

”ماستر، ڇا چيئ؟“ هن اهو سوال نهايت آهستي ڪيو
هو پر خود سندس ڪمن ۾ انهن لفظن جا پڙاڏا ٻرڻ لڳا.
”ڪجهه ڪونهي، نورل.... تون ٽڪل آهين، گهڙي
ڪن آرام ڪري وٺ تہ پوءِ پنڌ ڪي چڪيون....“ ماستر
ڏيرج مان چيو، پر هن کي محسوس ٿيو تہ ماستر جو آواز
ڏکي رهيو هو. ماستر هن کان ڳالهه لڪائي نه سگهيو.

”يارو پنوهر منهنجو سنگتي هو، ماستر! منهنجو پيءُ
هو... توکي تہ سڄي خبر آهي. پوءِ به مون کان لڪائين ٿو....
ڇا ٿيو يارو؟ ڪي؟“ هن جي آواز ۾ اهڙي سختي اچي ويئي،
جيڪا هن کي پاڻ ڏکي لڳي. پر هن جي اندر ۾ جيڪو طوفان
متل هو، تنهن هن جي منهن تي ڪسي ورتي هئي. ان طوفان ۾
رت جي دريا پٽي چوليون ڏنيون، جن هن جي سموري وجود
کي لوڙهڻ شروع ڪري ڏنو هو.

”وڏيري گهرام پنوهرن کان يارو؟ جي پيڻ جو سنگ
گهريو هو پنهنجي پٽ گل خان لاءِ. پنوهرن جواب ڏنس.

ٽي رات وڏيرو گهرام ٻانهن زوريءَ کڻي ويو: يارو گهر ۾
هو. وڏيري جي شاهينگن ياروءَ کي آڻت ماري وڌو.... پوليس
وڏيري گهرام جي چرچ تي پنوهن نسي چرهي آئي آهي....
پرڻي مڙس جيون، سڙڻ ۽ هڪ ٻين ندين نيتن کي جانچ ۾
کڻي ويئي آهي...."

مناسر گالهه ختم ڪئي. ماڻ ٿي ويئي. گالهه اعتبار
جهڙي ڪانه هئي. پر سڀني کي خاطري هئي ته گالهه سچي هئي.
لاکن سان جيڪي پير جانڻ شاهه ڪئي هئي، سا به اعتبار
جهڙي گالهه ڪانه هئي، پر سچي هئي. وڏيرو گهرام ته پير
جانڻ شاهه کان به به رتيون ڪسر هو. سچي ٿر ۾ هن جو
ڏهڪاءُ هو. هن جي نالي ٻڌڻ سان ئي غريب غربو سراپجي
ويندو هو. ائين ديناداس تي ڪنهن جي ننگن ۾ هٿ وجهڻ، ۽
وري مٿن ئي پوليس چاڙهي اچڻ گهرام خان کانسواءِ ٻئي ڪنهن
جو ڪم ٿي نه ٿي سگهيو. نورل به ڪا جهڙي ماڻ ٿي ويو.
پوءِ هو آيو: هو سڄو ٻئي ٽڙڪيو. هن جي اکين اڳيان انڌ
اچي ويو هو: رت هن جي نونن ۾ پئي ٽهڪيو ۽ هن جي
تنگن مان چڻ سمورو ست نڪري ويو هو. ٿورو اڳتي وڃي
هو پيٽ کي مٿ ڏيئي، ويهي رهيو. جڏهن پهرين آڻي آيس،
تڏهن هن کي ائين محسوس ٿيو چڻ هن جون سموريون نسون
ڦاٽڻ تي هيون، ۽ هن جي اندر جيڪي ڪجهه هو. دل، ڦڦڙ،
آندڻ، گجيون. سي ٻاهر نڪري ايندا. هو آت ڏيندو رهيو،
ڪارو ڪارو زهر اوڳاريندو رهيو. هن جو سڄو جسم پگهر ۾
شم ٿي ويو هو. هن جي نرڙ جو پگهر هن جي اندر اٿندڙ، هر
زلزلي کانپوءِ، نئين سر هن جي نرڙ ۽ ڪيڙيءَ ۾ گڏ ٿيندو ويو!
ماسٽر هن جي پنن تي هٿ گهمائيندو رهيو پر هن جو
پهران هن جي پنن ۾ چٽڙي پيو هو. هر آت، هر اوڪاري
ڪنپوءِ. ورل جي بدن ۾ نئين سر ڏڪڻي پئجيو ٿي ويئي. ماسٽر
هڪ همراه کان اجرڪ وٺي، هن جي پنن کي، چڱيءَ طرح

ويڙهيندي، هن کي اٿاري، کٽ تائين وٺي آيو. اجرڪ جي پلاند سان، هن جي منهن جو پگهر اڳهندي، ماستر پاڻوھ مان چيو: ”نورل، هڪ وڏو اونهو ساھ ڪڍ.... شاباس، ائين.... وري هڪ ڊگھو ساھ ڪڍي، گهڙيءَ لاءِ اندر جهلينس.... هاڻ وري هڪ ڀيرو ساھ ڪڍ....“

هن جي پيٽ اندر زلزلو هري هري ٿي ڍرا ٿيڻ لڳا. ماستر جي چوڻ تي، هڪڙو همراھ پاڻيءَ جي چل پري ڪڍي آيو. ماستر هن جي ڪنڌ کي مٿي ڪڍندي چيو: ”ڊڪ ڊڪ ڪري، سمورو پاڻي پي ڇڏ.... هاڻ گهڙي ڪن لاءِ وري ليٽي پيو.... شاباس!“

نورل کي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچڻ لڳي: هي ڪهڙو تماشو ڪڍي مڇايو اٿم.... لاکن جو راج پنهنجي لاشن ۽ ڏڪيل همراهن کي سنڀالي يا مونکي سنڀالي.... ۽ ماستر ڇا سوچيندو؟ لاکن ۾ ماتام مٽو پيو آهي ۽ هي ڊڪي رن وانگر پيو آت اوڪارا ڏئي! واه جو پنهنجي جگري ڀار يارو سان ياري نڀائي اٿس!

يارو جي ياد ايندي ٿي، هن جون مٿيون پيڙجي ويون ۽ ٽپ ڏيئي اٿي ويٺو. ڪلهن ۾ ويڙهيل اجرڪ لاهيندي، هن پنهنجو منهن اڳهيو، ۽ کٽ تان لهي آيو. منهن ۾ تنگيل، پنهنجي ڪهاڙي کڻي ماستر وٽ آيو. ”ماستر، هاڻ اللھ واهي....“

”نورل، ڏاهو ٿي: هڪ تائين پنهنجي طبيعت ناچاق آهي، پيو ته ڳوٺ کان ٻاهر پوليس جو گهيرو آهي. توکي ته پريان ٿر سڃاڻي وڻنداءِ تون اڪيلي سر، راهه ويندي مارجي ويندين!“ ماستر جي آواز ۾ ڊپ سان گڏ، هن لاءِ گهڻي صاف ظاهر هئي. ”مارجي ويس ته ڇڙهيس آڱوٺي تان.... مونکي يارو جو بلوند ضرور ڪرڻو آهي.“ هن نثر ٻار جيان، هٽيلي آواز ۾ چيو.

”گهرام خان جهڙي پاڻاريدار شودي سان پلاند ڪرڻ لاءِ، ڪهڙيءَ کان وڌيڪ عقل جي ضرورت آهي نورل!“ ماستر هن کي چڙپ ڏيندي چيو. ماستر کانسواءِ لاکن مان به ڪجهه تجربيدار همراهن هن کي گهڻو ئي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هو نه مڙيو. لاکن سان ته هن وڙ ڪيو هو، سي هن سان وڌيڪ حجت نه ڪري سگهيا. پوءِ جڏهن سڀني کان موڪلايائين ته لاکن مان هڪ همراه، هڪ گهوڙو ڀلائي ڪاهي آيو. سندس هٿ ۾ هڪ دونالي ۽ ڪارٽوسن جو پتو هو.

”ادا، تنهنجا ٿورا ته لاهي ڪونه سگهنداسون پر هي هٿيار جي تنهنجي ڪم اچي ته تنهنجي ميلڪ آهي!“

ماستر هن کي اڳيرو ڪرڻ لاءِ ڪافي پنڌ اڳتي نڪري آيو. پوءِ موڪلائيندي مهل، هن کي پاڪر پائيندي چيائين: ”هاڻ ڏٺيءَ کي پرئين. هن پڏي کان، ٻاهران ئي ٻاهران، اتر پاسي لڙي پئج ... خدا ڪندو ته انهيءَ پاسي پوليس کي شڪ ڪونه پوندو ... آءٌ به سپان شام، اول خير، پنهنجي ڳوٺ ويندس ... اتان لانگهاڻو ٿين ته پنهنجو گهر سمجهجانءِ ...“

....

نورل پنوهرن جي ڳوٺ پهتو، پر هن کي اها خبر نه هئي ته عذرخواهي ڪنهن سان ڪري. هن کي ته اها به خبر نه هئي ته عذرخواهي ڪيئن ڪبي آهي. هن جو جيڪڏهن ڪو رشتو ٿاڻو هو ته فقط ياروءَ سان، يا جيوڻ خان سان عليڪ سليڪ ڪندو هو. پنوهرن جي ڳوٺ ۾ چڻ راڪاس گهمي ويو هو. ماڻهن جا ڪنڌ هيٺ هئا، ۽ اڌ مٿن مڙهن وانگر پنهنجي ڪرت ۾ لڳا پيا هئا. هونئن جو ٻارن جون چلولائيون ڏسي، هن کي پنهنجو ننڍپڻ ياد ايندو هو، سي ٻار به مات هئا، چڻ کين مائرن ٻوٽاڙا چاڙهي ڇڏيا هئا.

هو ياروءَ جي گهر وٽان لنگهيو ته دل ۾ چڪ پئجي ورس. ساڳيو لوڙهو موجود هو، پر اڄ انهيءَ ۾ هن جو ڀار

موجود نه هو. گهڙيءَ لاءِ هن کي خيال آيو ته هميشه جيان
هن کي سڏ ڪري: ”ڀاڻو يار محمد.... او ڀاڻو يار محمد“ ۽
اندران آواز ايندو: ”ڀاڻو ته شهر ويو آهي.“ اهو سوچيندي ئي
هن جو اندر ويڙجي ويو. هن جي اکين ۾ لڙڪ بس ئي نه ڪن،
۽ هو ٽڪڙو ٽڪڙو ڳوٺ کان ٻاهر هليو آيو. پڇائون ڪندي،
هو مقام ڏانهن لڙي پيو. پنهنجي سنگتي جي تازي قبر تي،
هن جا وري ڪڇ گهڙي پيا. گهوڙو هڪڙي وڻ سان ٻڏي،
بندوق ساڻ ڪري، هو پتلي ماري، يارو جي قبر اڳيان ويهي
رهيو. جيئري انسان سان ته ياري هيس، پر مٿين مٿيءَ هيٺان
پوريل هن يار سان ڇڻ هن جي روح جو رشتو پيدا ٿي پيو هو.
هو الائي ڪيترو وقت ائين ويٺو رهيو، پڻ پڻ ڪندو رهيو،
پنهنجي يار سان رهائ ڪندو رهيو. پوءِ مٿيءَ جو ٻڪ ڀري،
پنهنجي پٽڪي جي پلاند ۾ ٻڏي ڇڏيائين ۽ وڏي سڏ چيائين:
”يارو، جي حياتي رهي ته رئيس گهرام خان ۽ گل خان سان
تنهنجو پلاند ضرور ڪندس. اهو توهان منهنجو انجام آهي!“
هن کي ته اها خبر نه هئي ته گهرام خان يا گل خان ڪٿي
هوندا ۽ ٻانهن ڪٿي جهلي هئا. گهرام خان جي ڳوٺ يا
حويلي جي پڇا ڪرڻ به هر ويرو پاڻ کي ڏٺو ڪرڻو هو. هن
جي تر ۾ ايتري حشمت ۽ هيبت هئي، جو ڪنهن آڙئي ٽڙئي
ساڻهو کان پڇا ڳاڇا ڪرڻ معنيٰ پنهنجي پاڻ کي هٿ وٺي
اڙائڻو هو. اهو سوچيندي، هو گهرام خان جي ڪمدار جي
پڇا ڪندو، ڪري واري اوطاق تي پهتو. هن کي رڳو اهو ڀڄ
هو ته جيڪڏهن اوطاق تي ڪو اهڙو همراه هوندو جيڪو
گل خان سان گڏ ميڙي تي هو ته پوءِ هن کي سڃاڻندي وير
ٿي ڪونه ڪندو. اهي ڳالهون سوچيندو هو اوطاق تي پهتو.
اوطاق جي ٻاهران هڪ همراه ڪٿ تي ڪانپ ٻڏو
ويٺو هو. پيرانديءَ کان دونالي بندوق ۽ ڪارٽوسن جو ٻڌو
رکيو هو. ڪٿ جي پٺيان اوڏڪي پٽ وٽ به دلا بائيءَ جا

رکيا هئا. نورل ويجهو پهتو ته همراه ڪانپ چوڙي، بندوق
۾ هٿ وڌو، پتو ڪلهي ۾ ڪري، ڪٿ تان لهي بيٺو. نورل
وڏي سڌ سلام ورايو، ۽ گهوڙي تان لهي پيو. هن جي پنهنجي
دونالي ۽ ڪهاڙي پريان ئي پٽري هئي. پر هن بندوق ۾ هٿ
نه وڌو، نه ئي ڪهاڙي ۽ ڏانهن ڌيان ڏنائين.

خوش خيرعافيت ڪندي، ٻڌايائين ته هن جو نالو نور-
محمد هو. پير جانئ شاه بادشاه جو مريد هو. رئيس گهرام خان
کي ختمي جي ڪوٺ ڏيڻ آيو هو ۽ ڪجهه روبرو به رئيسن
سان ڳالهائڻو هئس. ڳوٺ ويو هو، پر اتي ٻڌايائون ته رئيس
وڏو ته پوليس سان چڙهي ڪنهن پاسي ويو هو، ۽ ننڍو رئيس
اوطاق تي هو. پيو مڙئي خير

گهرام خان جي همراه کي به ڪي سڀ خبرون هيون.
ان ڪري نورل جي ڳالهين مان هن کي ڪو شڪ نه پيو.
هڪاري نورل جو هن جي هٿيار جي تعريف ڪئي ته همراه
جون واچون ٿڙي پيون.

”ڀاڻو پلي ڪري آئين.... سائين جانئ شاه بادشاه جي
خير ٻڌي اصل پيرن هيٺان زمين ٺڪري ويئي آهي. لاڪن
پنهنجي ته قيام ڪاري ڪئي آهي پر پنهنجي آل اولاد تي الله
۽ الله جي رسول جي غضب کي سڌ ڏنو اٿن. رئيسن سان ته
ڏاڍي نارڙي هيس. هڪل ڪري ها ته اسين لاڪن کي اهي
ڏينهن جا قارا ڏيکاريون ها، جو راج ٻڌن ها!“ همراه هن سان
عذرخواهي ڪندي چيو.

”بروبر روبرو.... پر ادا، سائين بادشاه کي ڏاڍو مان
هو ته بارن کي تڪليف ڏيڻ جي اڃا مهل نه اٿي آهي.... پر
يوءَ قسمت کي اهوئي منظور هو....“ نورل کي ڪوڙ ڳالهائڻي
ئي ٿي آيو.... هن تي اهوئي آڊڪو هو ته هن جي ڪنهن
ادر مان همراه کي ڪو شڪ نه پئجي وڃي.

”ها ڀاڻو.... ملا تومين هلو اندر... مٿ ٺهن ڏهڻو

آئون ڪمدار وڏي ڪسي ڄاڻ ٿو ڪرايان ... رئيس ننڍو ته
نئين بنگلي تي آهي...."

"پوءِ ته ڏاڍي ڳالهه ٿي.... نياپو به اهڙو آهي جيڪو
روبرو ڏيڻو آهي.... پوليس ڪمانيءَ سان رئيس جو رستو آهي،
سو سائنين حڪم ڪيو ته روبرو نياپو ڪجان.... مون کي ته
اڃا هن ٽن پاسن ڏي وڃڻو به آهي...." نورل ڏکو هنيو.

"رئيس وڏو آهي ٿي پوليس ڪمانيءَ سان....!"

"پنهنون واري جانچ ۾ ... " نورل وري به ڏکو هنيو.

"هاڻو، اڄ ٽيون ڏينهن ٿيو آهي ۽ رئيس ننڍو ته...

شڪ آهي.... " همراھ جي چپن تي اهڙي مرڪ آهي، جو نورل
جو اندر ٿي سڙي ويو. پر ٻاهر يون ٻنو رکندي چيائين: "سچي
ٿو چئين... پوءِ ڀلا سائنين جي چئي ڪيئن پهچائجي.... سائنين
ته چيو ته جواب وٺي موٽج!"

همراھ گهڙي ڪن سوچ ۾ پئجي ويو.... نورل وري

ڏکو هنيو: "مون ته نئون بنگلو ڏنو به ڪونهي.... هن ته

۾ اڳي ڪڏهن لنگهائو به ڪونه ٿيو آهيان.... هاڻ ڪا پلائي

ڪر.. منهنجو سونهون ٿي، بنگلي ٿي پهچاءَ -- سوٽ ۾

توڪي هتي ٿي پهچائيندو ويندس!"

"نه ڀائو، اوطاق ڇڏيو ته رئيس اصل خفا خون ڪري

ڇڏيندو.... پر هاڻ هيئن ڪر.... هي پريان جيڪو ڍورو پيو

ڏسجي نه.... او هو، هن اٿاس ڪان پريان، اٿان ڪاٻي پاسي

ڍوري ۾ لهي پيو.... ڪوھ ڪن جو پنڌ ٿيندو.... ڍورو ڀورو ٿئي

ته مٿي چڙهي پيو.... پوءِ ته سڌو ٿي سڌو شاخ جو پنڌ آهي.

هڪڙي موري ٿي، بي موريءَ تي پهچندي ته پريان بنگلو

ڏسڻ ۾ ايندو.... اتي پهچي خانق حو فالو وٺندي ته پاڻهي

رئيس ننڍي ڪسي نياپو ڪندا.... " همراھ هن کي اشاري سان

سجهائيندو ويو.

"ڀائو، پنهنجا لک بورا.... مرشدن جو ڪم آهي، دعا

ٿيندڙ ۾ هاڻ موڪلائي ڪانهي....“ نورل گهوڙي ڏانهن لڙيو.
”ادل، ترسين ها ته ڪا محفلڙي ڪريون ها....“ همراه
گهوڙي تائين هلي آيو. بندوق جي ڪنڊاڪ کي ڏسي چيائين:
”هتيار ته تو وٽ به واه جو آهي....“

”سائين هلندي مهل، پاڻ کڻي ڏنو ته متان لاڪا ڪا
ڪئونس ڪن.... اسان جي لاءِ ته پيلي ڪهاڙي پلي آهي....
هي شيطانِي هتيار پاڻ کي وڻي ئي ڪونه.... پر سائين کي
انڪار ڪير ڪري!“ نورل گهوڙي تي لانگ ورائيندي چيو،
”پڙا ئي پار....!“ همراه تيسين بيٺو رهيو، جيسين
نورل گهوڙي جي واڪ ڏوري ڏانهن نه موڙي.

ڏوري ۾ هيٺ هلندي، هن گهوڙي کي هڪل ڏني ۽
هوا سان ڪاهيون ڪندو اچي شاخ تي چڙهيو. گهوڙي جي
واڪڙ واڪڙ سان گڏ هن جو ذهن به چڻ واڪڙ واڪڙ ڪندو
هن لاءِ منصوبا ٺاهيندو رهيو. پهرين موري ٽپو ته پريان ئي
نئون بنگلو نظر آيس. سڄي بنگلي کي ٻاهران اوڌڪي ڀت جو
ڪوٽ ڏنل هو. پر اندر پڪڙ-سيري ماڙيءَ جا منگه صاف
نظر پئي آيا. سڌ پنڌ تي هو ته گهوڙي تان لهي پيو. ڪهاڙي
ڪڍي، هني ۾ هڻي ڇڏيائين. ڪارنوس ڀري، هڪڙي
هٿ ۾ ڪيائين؛ ٻئي هٿ سان گهوڙي جي راڳ وڻندو بنگلي
جي در تائين آيو.

بنگلي جي ٻاهرئين در جي ٻاهران ڪڪڙو لڳي ٻئي
هڻي. دروازو اندران بند هو. در ڪافي وڏو هو ۽ هن سمجهيو
ته در جي اندران ڏيڍيءَ ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻه همراه ته
چونڪيءَ تي هوندا. گهوڙيءَ لاءِ هن سوچيو ته بندوق تي
اعتبار ڪونهي. دوندو ويڙهه ۾ وري به ڪهاڙي چڱي آهي.
پر وڏيري جي همراهن وٽ پڪڙي پڪڙي بندوقون هونديون.
بندوق جا ٻئي گهوڙا چاڙهي، هن در تي ٽڪ ٽڪ ڪئي.
ن وقت هن آواز ٻڌو: ”رئيس، توهين هلو اندر.... پامر جي“

گهڻي نه ڪريو.“

نورل جي دل، هن جي پاسرائين سان ٽڪرجي، ايئن ٿي ڌڙڪي جو هن سمجهيو ته هن جي دل جو اهو دھڪو پري پري ٻڌڻ ۾ ايندو. هن جي دل ۾ پٺڻ ۽ گهڻيءَ جون مشڪون ٽڪجي ويون.

”ڪير...؟“ اندران آواز آيو.

”خائن...!“ نورل، جيترو ٿي سگهيو، آواز کي چٽي

ڪيڏن جي ڪوشش ڪئي.

هن ٽاڪي ڪلڻ جو آواز ٻڌو، ۽ ان سان گڏوگڏ هن فائر ڪيو. دروازي ڪلڻ سان جيڪو منهن هن کي گهڙيءَ لاءِ نظر آيو، بي گهڙيءَ اهو منهن ڦوندا ڦوندا ٿي ويو. همراھ پٺيءَ ڀر، موڙي تان ٽاپڙجي، ڪنڊ ۾ ٻهي پيو، ۽ ڪرڙيءَ وانگر ڦٽڪڻ لڳو. هن جي تڙگهت سان رڳو گڙگڙ جو آواز پئي نڪتو.

نورل ڏيڍي ٽپي، اڳڻ ۾ آيو ته هن ڪلڻ خان کي ڏٺو، جنهن جي پاڪر ۾ هڪڙي زائفان، اجرڪ ۾ ويڙهيل سيڙهيل پاڻ چڙائڻ جي ڪشمڪش ۾ هئي. هن پريان ئي هڪل ڪئي: ”متان ويو آهين، گلڻ خان...!“ گلڻ خان ٿورو هٻڪيو، ۽ پوءِ هن زائفان کي ڇڏي ڏنو ۽ نورل کي سامهون ٿي، پستول ڏانهن هٿ وڌايائين. پر هن جو هٿ اڃا پستول جي مٿي تي هو ته نورل فائر ڪيو. نورل اهو به ڪونه ڏٺو ته گلڻ خان کي ڌڪ لڳو به يا نه. هن رڳو ايترو ڏٺو ته گلڻ خان ٻئي هٿ، ڪٿي منهن کي ڏنا، ۽ گوڏن ڀر ڍرڪي پيو.

نورل وڌي زائفان جي پٺڻ ۾ هٿ وڌو. گهڙيءَ لاءِ هن جون اکيون چار ٿيون، ۽ وري جدا ٿي ويون. هو زائفان کي ڇڪيندو ڏٺو ۽ ڏانهن ڀڳو ۽ دروازو ٽپي هن پهرين پاڪر ۾ پري زائفان تي ٽپوڙ تي چاڙهيو، ۽ پوءِ پاڻ چڙهي، ٽپوڙي کي اڳڻ ۾ هنيائين.

جڏهن هو ماستر جي ڳوٺ پهتو، تڏهن نورل فيصلو ڪري نه سگهيو ته ماستر وٽ لهي يا نه. ماستر وٽ ترسڻ معنيٰ ماستر لاءِ گهرام خان جي دشمني. هو پاڻ لاکن واري واردات ۾ اڳي ئي پوليس کي گهريل هوندو؛ هاڻ ته ٻه ٻيا خون به هن جي ڪنڌي لڪجي ويا هئا. هڪ پاسي پوليس، ٻئي پاسي گهرام خان جا چاري. ماستر ويچاري ڪهڙو ڏوھ ڪيو هو، جو هو هن کي ٻوهي ۾ ڏئي. پر هو ڪري به ڇا؟ ۽ هيءَ پراڻي ٻانهن؟ ان جو ڇا ٿيندو؟ اهي اهڙا فيصلا هئا جو نورل جي وس کان ٻاهر هئا. رکي رکي هن کي اهوئي خيال آيو ته ماستر دنيا ڏئي آهي، فائدي قانون کان واقف آهي، هو ئي ڪا صلاح ڏيندو ته هتان کان اڳتي ڇا ڪرڻو آهي. هن کي سواريءَ ۽ ويڙهه ايترو ڪونه ٿڪايو هو، جيترو فيصلن جي ڌڙ ۾ هن جو ذهن ٿڪجي پيو هو. سڄي واٽ هن جي ڪنهن وٽ يا پنن تي مهروءَ جي هٿن ۽ ساهه هن کي نت نئون مونجهارن ۾ مبدلا ڪري وڌو هو. مهروءَ جو ڇا ٿيندو؟ مهروءَ جو ڇا ٿيندو؟ مهروءَ جو ڇا ٿيندو؟ اهو سوال گهوڙي جي ٽاپڙ ٽاپڙ مان گذرڻ جي ذهن ۾ تڙوندو رهيو. مهروءَ به آخر انسان هئي، هوءَ رت جا دريا ٽپي اُٿي هئي. پنهنجو ڪونڌر پاءُ اکين آڏو خون ٿيندي ڏٺو هئائين. اُڀيس جي بنگلي تي به هن سان الائي ڇا وهيو واپريو هوندو ۽ هاڻ هن وري پنهنجي اڳيان، پنهنجي لاءِ خون وهندو ڏٺو هو. هن جي اندر ۾ ڪهڙي ماجرامل هوندي؟ ان جو فيصلو به هو نٿي ڪري سگهيو. سڄي واٽ هن جي دل بار بار ٿي چيو ته هن کي چوي ته مهرو، ڪيئن آهين؟ خوش ته آهين نه؟ پوءِ پنهنجي ئي ان سوچ تي هن کي ڪاوڙ ٿي آئي: هوءَ خوش ڪيئن هوندي؟ اهو سوال پڇڻ ئي هن جي ڦٽن تي لوڻ ٻرڪڻ ٿيندو ۽ تنهن کانسواءِ هو ڪير ٿيندو آهي، هن کان پڇڻ وارو؟ نارو جي سنڪتي هجڻ کانسواءِ هن جو ڪهڙو رشتو ڦاٽو آهي؟ ڪنهن پراڻهين ڏند ۾ هن کي به اليون بي نظر آيون، جن

۾ هن ڪڏهن نهاريو هو ۽ انهن اکين ۾ ڪو سنيهو هو،
ڪو نياپو هو، جيڪو هن سمجهيو هو يا نه ان جي هن کي
پڪ نه هئي. هن کي فقط ايتري پڪ هئي ته انهن اکين ۾ هن
لاءِ پنهنجائپ هئي، يا پنهنجائپ کان به ڪجهه وڌيڪ. اهڙو
جذبو جيڪو هن جي ست ۾ ايندي به نٿي آيو. هن کي
ڪڏهن ڪڏهن اهو به خيال آيو هو ته يارو ڪان ڪٿي سڱ
گهران؟ پر هن کي ته اها به خبر ڪانه هئي ته سڱ ڪيئن
گهرو آهي. ۽ دوستي ياريءَ ۾ سڱ گهرو به ڪيئن؟ يارو
ڇا سوچيندو؟ ته هن جي ياري مطلب جي هئي؟ اهو ويچار
ايندي ئي، هو يارو جي سامهون، بنهه گونگو بڻجي پوندو هو.
پوءِ وري جڏهن اکيون آرسبون ٿينديون هيون، هن جي دل
تائين مهروءَ جو آواز پهچندو هو ته وري سوچيندو هو ته يارو
سان ڳالهه ڪڍي ته ڏسان پر پوءِ انهيءَ حجت جي هن کي
همت ٿي ڪانه ٿيندي هئي، ۽ هو چپ چاپ، پنهنجي دل جي
وڌندڙ دهڪي جي سوران، يارو کي ٽڪيندو رهندو هو!

ماسٽر هن کي ڏسي وائڙو ٿي ويو. هن اهو ته سمجهيو
هو ته نورل وڏو شهزور ۽ پاڻ وهڻو اردو ماڻهو هو، پر سندس
خواب خيال ۾ به اها ڳالهه ڪانه آئي هئي ته هو ائين شينهن
جي ڀر ۾ ڪاهي ويندو، ۽ شينهن جو شڪار به ساڻ ڪٿي
ايندو. رئيس گهرام جهڙو وڏيرو، جنهن جي ڏهاڪا ۽ ڏاڍ مڙسيءَ
جو سڄيءَ سنڌ ۾ هل هو، ان سان اهڙي ڪٽونس ڪرڻ جو
تصور ۽ امڪان به هن جي سمجهه کان ٻاهر هو. پر حقيقت
هن جي اڳيان بيٺي هئي. هو ڪا گهڙي، نورل کي پاڪر ۽
پري، بيٺو رهيو. الائي ڇو لڙڪ هن جي اکين ۾ لڙي آيا.

ههڙا شهزور جي ڀيا به ٿين ته هوند اسين سنڌ جي سمت
بدلائي وجهون. وڏيرا ته پنهنجي ماڳ، اسين انگريز کي به
ڪاري پائيءَ تائين پهچائي اچون ۽ چارلس. بيمپر واري سنڌ
موتائي وجهون!

نورل ماسٽر جي اکين ۾ لڙڪ ڏسي ششدر ٿي ويو، هن جي جذبن کي غلط سمجهندي چيائين: ”ماسٽر، مون کي بشڪ ڪر.... مون کان خطا ٿي جو تو وٽ لڙي آيس... پر مون کي ٻي ڪا واھ ڪانه ٿي سڄي... توکي ٻوھي ۾ ڏيڻ عز بنھ ويچار ڪونه ٿو!“

”چريو ٿيو آھين ڪيئن؟ تون هنن لڙڪن کي سمجهي نه سگھندين.... جيئن تون منهنجيون ڪيتريون ڳالهيون سمجهي نه سگھندو آھين.... اڙي، مون کي ته ڳالھ ٿي وھري ويئي.“ ماڻي بابا، تون له، هل اندر.... نوران، ڏس ته ڪير مهمان ٿي آيو آھي....“ ماسٽر اندر پنهنجي گھر واريءَ کي سڏيندي چيو. پوءِ جڏهن ماسٽر ۽ پاڻ مانيءَ نسي ويٺا، تڏهن نورل سڄي ڳالھ ڪري ٻڌايس ۽ جيڪي سوال هن کي منجهائي ماندو ڪري رهيا هئا، ٻڌي ويٺو. ”ماسٽر، هاڻ جيئن تون چونهين، تيئن ڪندس!“

ماسٽر ڪيترو وقت ماڻ ۾ رهيو. سوچيندو رهيو ۽ پوءِ وڏو ساھ ڀريندي چيائين: ”نورل، توکي ته خبر آھي ته لاڪن واري واردات ۾ پوليس اڳي ئي تنهنجي ڳولا ۾ آھي. لاڪن مان ڪنھن به تنهنجو نالو ڪونه ورتو آھي پر پير جانئ شاھ جا ڪيترا ماڻھو اکين ڏنا شاھد آھن: خود پوليس جي ڪن ماڻھن توکي ڏٺو آھي. هاڻ وري نئين واردات ٿي آھي. توکي برابر ڪنھن سڃاڻو ڪونه هوندو پر خانئ پوليس کي ۽ رئيس کي سڀ پار پتا ڏنا هوندا. پوليس ته جيسين جانچ ٿي چڙهي، رئيس گھرام خان پنهنجي پيرين ۽ تازي ڪتن ۽ بلباڳن جي لوت سان نڪتو هوندو. هو اصل چتو ٿي پيو هوندو. هن جي تر ۾ هوندين ته تنهنجو جيئرو بچي وڃڻ ناممڪن آھي. سو منهنجي مڃ ته هيئر ٿي هتان هليو وڃ. ڪاڇي وڃين يا جبل هليو وڃين. سو تون پاڻ ڄاڻ پر هن ڪنهن به ڌر ۾ توڙي آخر ۾ ڪنھن وسڻن ۾ منھن به نه هڻج. ايترو خونن جي جوابدار

لاء جتي ڪٿي جي پوليس نوس نوس ڪندي وٺندي!“
 نورل کي پنهنجي پيٽ ۾ کڏ پوندي محسوس ٿي ۽
 هن جهيٺي آواز ۾ پڇيو: ”۽ ٻانهن؟“
 ”ها، ٻانهن جو سوال ڏکيو آهي....، پر هيئن ٿا ڪريون،
 جو ٻانهن آڻ ٿو جهليان. هٿو مٿو ٿري ته پوءِ جيڪي مناسب
 لڳو، تيئن ڪندس.“

”نه ماستر نه، ٻانهن تو جهلي ته اڄ نه سڀان ڳالهه
 ڪلندي ۽ وڏيرو گهرام خان نو کي خفا خون ڪري ڇڏيندو۔ ايترو
 آڻ به سمجهان ٿو. اسان کي رات ٽڪائي، تو مون سان وڏو
 وڙ ڪيو آهي پر پنهنجي لاءِ تو چڻ نانگ پالي وڏو آهي.
 ٻانهن آئون ڏٺين کي بهڄائيندس....“

”نورل، منهنجي ڳالهه ڇڏ.... اسين مولائي مڙس اڳي ئي
 نانگن سان وير وجهيو هيا هلون.... الاڻي ڪيڏي مهل نرڙ
 جو لکيو پورو ٿيندو.... پر تون پنهنجو فيصاو پاڻ ڪره هٿان
 اڳتي وڃين يا پوئتي، اهو فيصلو توکي ڪرڻو آهي، پر باد
 رک ته هر فيصاو بندوق جي گوليءَ وانگر اٽلوت آهي....“

ٻئي ڏينهن نيرن ڪري اڃا واندا ٿيا ته ماستر کي دز
 تي سڏ ٿيو. ڪجهه دير کان پوءِ، جڏهن ماستر اندر آيو ته
 هن جي منهن تي جيڪي احساس هئا، تنهن سان ئي نورل
 سمجهي ويو ته ڪاري ڏاند جا ڏڻي اچي ڪي اورتي ٿيا هئا.
 هو اٿيو ۽ وڃي گهوڙي تي سنج وڌائين. دوناليءَ ۾ ڪارتوس
 وجهي، ٽوپري ۾ داڻو ڏسي، وري موٽي آيو. هن کي سمجهه
 ۾ نه آيو ته ماستر کان ڪيئن موڪلائي سو کيس پاڪر پائي،
 رڳو ايترو چئي سگهيو: ”ماستر، موڪلائي ڪانهي....!“

”ڏي“ کي پرڻو.... هتان الهندي هليو وڃج. واه جي
 ڪپ کان هلي ۽ لهي پنجانه...!“ ماستر کان اڪر نه پيا
 اڪلن. هن کي پاڪر ۾ پري، وري کيس ٻانهن کان جهلي،
 سندس اکين ۾ گهوري ڏٺائين، ۽ پوءِ وري پاڪر پائي، هٿي

بيهي رهيو. مهرءَ کي سوار ڪري، نورل هڪ هٿ ۾ بندوق سنڀالي ۽ ٻئي هٿ ۾ گهوڙي جو لغام.

....

ٻيلي ۾ لهڻ سان ئي هن ڪٽن جي پونڪ ٻڌي. مهرءَ به اها پونڪ ٻڌي هئي ۽ هن جا هٿ وڌيڪ مضبوطيءَ سان هن جي ڪڪين وٽ ڦهي ويا هئا. ائين ٿي ڀانيو ڄڻ ته ڪٽن هنن جو اڳ ورتو هو. پر پوئتي موٽڻ سان سئين پٽ ۾، هنن کي پهچڻ ۾ وڌيڪ ٿي ڪانه لڳندي. هن گهوڙي کي اڙي هڻي، ۽ ٻيلي جو وچ کڻي ورتائين. ڪٽن جو آواز ٻاڻ ويجهو هوندو ويو، نورل ائين ڀانيو ته هو گهرام خان جي چارين ۽ شڪارين کي ايترو ويجهو هو جو شايد سندس گهوڙي جي سڀني جو آواز به هو ٻڌندا هوندا. هن دل ٿي دل ۾ هڪ ڪيڏو رٿي هئي. ان جي ڪاٺياڻيءَ يا ناڪاميءَ تي هن سوچڻ به نٿي گهريو. ”ماشا سولا...“ هن چين ۾ ڀڳو ڪريو.

ڪڇ پنڌ اڳيان نڪري، هن گهوڙي کي وري پوئتي موٽايو. هڪڙو وڏو چڪر ڪاٽي، هو شڪارين جي پويان ڦري آيو، هاڻ ڪٽن جا آواز هن جي پويان نه، پر هن جي اڳيان هئا. پهرن جي هڪڙي گهاٽي جهنڊ ۾ بيهي، هنن هڪي آواز ۾ چيو: ”ٻجج نه...!“

هن کي موت ۽ ڪنهن جواب جي اميد به ڪانه هئي. جڏهن هن موائي فائر ڪيو، تڏهن مهرءَ جا هٿ وڌيڪ سختيءَ سان هن جي چيلهه ۾ چنبڙي پيا. گهوڙي کان به هن اوچتي آواز تي چرڪ نڪري ويو ۽ ٽهندي هڪ طرف کڻي لوڻ وڌائين. نورل لغام کي سٺ ڏيئي، گهوڙي کي واپس موڙيو ۽ وڌيڪ تيزيءَ سان اڳتي نڪري آيو. فيئر جي آواز کان پوءِ ڪٽن جي پونڪن جو آواز وڌيڪ چٽو ٿي ويو، ڪٽا ڄڻ ته چٽا ٿي چٽائي پڳا هئا. پنج ڇهه بلاڪ لتاڙي، هن وري ٻيو فائر ڪيو. ڪٽن جي آوازن ان نئين فيئر جي

پڙاڏي ڏانهن لوڙ ڪئي.

هن گهوڙي کي وري پوئتي موٽايو ۽ پنهنجي اڳئين پنڌ کي ورتائين. ڪتن جي پونگ پوئتي رهجي ويئي. پر هن گهوڙي جي رفتار نه گهٽائي. هن ڪتن ۽ پنهنجي وچ ۾ گهڻي ۾ گهڻو فاصلو وجهڻ ٿي گهريو. گهوڙو به هاڻ هن جي اشارن ۽ مهمزون کي سمجهي ويو هو. هر ڪوھ ٻن کان پوءِ هڪ وڏو چڪر ڪاٽي، ڪتن کي اڳيان ڪندي، هن هوائي فيئر ٿي ڪيا، ۽ وري پنهنجي اصلوڪي پنڌ تي موٽي ٿي آيو. جڏهن صبح لڙيو، ۽ پاڇولا مٽيا، تڏهن هن اطمينان جو سامه ڪيو. هاڻ ڪتن جي پونگ ۽ هن جي وچ ۾ ايترو فاصلو پئجي ويو هو، جو هن جي دل ۾ اميد جا کي ته شايد گهرام خان جا شڪاري پوئتي موٽي ويا هجن.

پر ان اطمينان جي جڳهه تي، هن کي هڪڙي نئين مونجهاري اچي گهيري ورتو: مهرو، جيڪا هن جي مونجهارن جو مرڪز هئي، مهروءَ کي پنهورن جي ڳوٺ پهچائڻ جو خيال، هن کي ماستر وٽان نڪرندي ٿي هو، پر هاڻ جڏهن جياپي جي جنگ ختم ٿي سمجهيائين، تڏهن اهو خيال وري هن جي دماغ ۾ سٺ مچائڻ لڳو. پراڻي ٻانهن ڪيئن موٽائي آهي؟ ڪنهن کي موٽائي آهي؟ يارو ويچارو نه وڃي الله کي ڀرتو. ماسو جيوڻ خان کي به شايد پوليس جهلي ويئي آهي ته پوءِ هن کي ڪنهن وٽ پهچايان؟ مون کي ته پيو ڪو سچائي به ڪونه؟ ۽ کڻي ڪو وارث والي هجي به ته ان کي ڇا چوان ته هيءَ ٻانهن موٽائي آيو آهيان، جهليوس! ته بس، مهروءَ سان منهنجو اهو ناتو آهي پر هن جون اکيون ۽ انهن ۾ منڊل منڊل نياپا، هن جي پنهنجائپ ۽ هي هن جيڪي ڪجهه ڪيو آهي، سو هڪڙي ڪنڌي لکيو؟ ڇا انهن جي ڪا اهميت ڪانهي؟

۽ ڇا جيڪڏهن پوليس اڃا به پنهورن وٽ لٿل عجي نه پوءِ؟ ايس گهرام خان به ته پنهنجا ماڻهو ڇڏيا هوندا ته

اوس ٻانهن موٽي، ڏٺين وٽ ايندي نه؟.... هن جيئن ئي وڌيڪ سوچيو، تيئن ئي هن جا مونجهارا وڌيا. پوءِ اوچتو هن کي خيال آيو ته هن هيڏي ساري ساري ۾ مهروءَ جي به ته ڪا راءِ عورتي؟ انهي خيال ايندي ئي، هن جو هٿ گهوڙي جي لغام ۾ وڌيڪ ڦهي ويو؛ هو، جنهن هيترو سٺو آهي، تنهن کان به ته پڇان ته هيڏي قيامت گذرڻ کان پوءِ پياڻ ڇا ٿي ڄاڻي. فيصلو هن کي ڪرڻ گهرجي. هو به اسان انسانن جهڙي انسان آهي. اسين ڪيئن ٿا هن جي قسمت جو فيصلو ڪريون. هن ئي به زبان آهي جهڙي مون کي زبان آهي. پوءِ هو پنهنجي وات وڪيل چونڊ ٿي؟ ها ها! فيصلو هن کي ڪرڻو آهي. آئون ڪير ٿيندو آهيان، هن لاءِ اڻموت فيصلو ڪرڻ وارو، جيڪي چٽل گوليءَ وانگر اٿل ٿي وڃن!

هن جي اندر جا مونجهارا، ان نئين فيصلي جي آڏو ڪنهن چاري وانگر صاف ٿي ويا ۽ هن هڪ ٿڌو ساهه کڻي لغام تي هٿ ڀريا ڪري ڇڏيا. پر پوءِ اوچتو هڪ نئين مونجهاري، هڪ نئين اڻ ڄاتل پيچري وانگر هن جي اکيان ڪٽر ڪنيو: پر پڇانس ڇا، ۽ ڪيئن؟

....

هن جي ڪيل هن کي وڏو ڏي ڏيئي ڇڏيو هو، تڏهن به هن جي اندر ۾ ڏاڍي آند مانڊ متل هئي. هن کي پنهنجي دل جو دھڪو صاف پئي پڙڻ ۾ آيو. هن هڪندي چيو: ”هڪڙي ڳالهه، چوان...“

هن کي يقين ٿي نه پئي آيو ته هن اهي لفظ چئي ڏنا، يا رڳو هن جي سوچ هئي.

”جي...“ مهروءَ جو جهٽو آواز هن ٻڌو ۽ هن جي ڪنڊ ڏوڻ به ڏنائين، تڏهن وڃي پڪ ٿيس.

”مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته ڇا چوان... يارو منهنجو دلبر يسار هو... سو ان جو پلانڊ ڪرڻ جو سٺهن

کنيو هئو، سو پلاند کيم... پر هاڻ ڇا ڪرڻو آهي، سو ماستر کان پڇيم، پر هن به ڪا مٿ ڪانه ڏني... گهٽ ۾ منهنجي ايتري ڄاڻ سڃاڻ به ڪانهي... يارو ڪان پوءِ مامي جيون سان عليڪ سليڪ هئي... سو به ٻڌو اٿم ته پوليس جانچ ۾ وٺي ويئي اٿس... هاڻ تون ئي ڏسين ته توکي ڪنهن وٽ ڇڏيان...؟“ چوڻ کي ته چئي ويو، پر کيس آپساهي پئجي ويئي. مونجهارن هن جي نڙيءَ ۾ گنديون وجهي ڇڏيون هيون. پر مهروءَ طرفان ڪو جواب ڪونه آيو. پوءِ هن کي هلڪي اڻ لکي سڌڪي جو آواز ڪنن تائين پهتو. هن مهروءَ ڏانهن نهاريو، اوندهه گاڏڙ روشني ۾، هن کي مهروءَ جي اکين مان نمندڙ لڙڪ به نظر آيا، جيڪي هن اجرڪ جي پلاند سان اگهيا. اجرڪ جي پلاند ۾ هوءَ پنهنجي سڌڪن کي روڪڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي. هن جي اندر ۾ وڏي پئجي ويا: هي مون ڇا ڪيو؟ پر مون ته اهڙي ڪا ڳالهه ڪانه ڪئي! ها ڀڪ سان يارو ياد آيو اٿس، تڏهن ئي روئي. هن پنهنجي پاڻ کي ڏي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي.

هن جي دل چيو ته هو آئي مهروءَ کي گهرائي پائي، دلداري ڏئي، پر اهو خيال ايندي ئي هن جي اندر ۾ طوفان مچي ويو. هن جي دل جي ڌڪ ڌڪ هن جي ڪنن ۾ لوڻن ۾ وڃڻ لڳي.

پوءِ سڌڪن جي وچان، هن مهروءَ جو ڇهريل آواز ٻڌو: ”جتي ايندو وڙ ڪيو اٿي ته... هڪڙو وڙ پيو به ڪر... اها ڪهڙي آهي، پاڻ پنهنجي هٿن سان مون کي پورو ڪري ڇڏ...“

انهن لفظن جي هن کي نه اميد هئي، نه ڪو خواب خيال. هيءَ چوي ڇا پئي؟ هن جي سمجهه ۾ ڪجهه نه آيو. پيو ڪجهه نه سمجهيس ته چئي ويٺو ”سو پلا چو؟“

”... هاڻ منهنجو ڪهڙو مٿ آهي، جنهن وٽ منهن

ٺٽي ويندس.... پنهورن جي راج لاءِ آئون ان ڏينهن مري ويس، جنهن ڏينهن وڏيرو کڻي ويس... هاڻ وٽن ڪهڙو نڪ کڻي ويندس.... مون کي ڏسندا ته ڪاري سمجهي ڪهاڙين مان ڪڍندا.... پوءِ کڻي ماسو جيوڻ هجي يا پيو.... پارل جيئرو هجي ها ته به.... پارل پاڻ ڪهاڙي کڻي بيهي ها.... پنهنجي هٿن سان پوري، پوءِ وڃي ٿاڻي تي چٽي ها ته پيش ڪي ڪاري سمجهي، خون ڪري آيو آهيان.... منهنجي قسمت...."

هاڻ ته مهروءَ پنهنجي سڏڪن ۽ لڙڪن کي روڪڻ جي به ڪوشش ڇڏي ڏني. هن جو سمورو جسم پٽي لڏيو. لڙڪ هن جي گلن تان وهي، کاڌيءَ جي ٻنهي پاسي اجرڪ ۾ جذب ٿيندا ويا. هن جي دل فيصلو نه ڪري سگهي ته هو هن کي ڪيئن آت ڏئي، نه ته هو پاڻ به لڙهي ويدو ۽ روئڻ لڳندو هن ان ڪاري ڪاريءَ واري امڪان تي سوچيو به ڪونه هو. جڏهن مهروءَ ڳالهه ڪئي، تڏهن ڪاري ڪاريءَ جي روايتن جو جين هن جي اکين ۾ نچڻ لڳو. هن ان جين کي ڏسڻ به نٿي گهريو. برابر، ڪاري ڪاريءَ کي راجن جا راج ٿا مڃين.... پر مهرو ڪيئن ڪاري چئي؟"

"پلا پوءِ...." هن کي آخر فيصلو نه ڪرڻو هو.

"نورل، منهنجي قسمت هاڻ تنهنجي هٿ وس آهي...."

هن هڪ ڊگهو سڏڪو ڀريندي چيو: "هاڻ آئون تنهنجي پٺاري پٽي آهيان.... وٺي ته مون کي مائٽين ڇڏي اچ ته اهي ڪهاڙين مان ڪڍن، وٺي ته اها ڪهاڙي کڻ، ۽ تون پنهنجي هٿن سان پورو ڪرينم.... تنهنجي هٿان مرندس ته ڏک ڪونه ٿيندم.... ياد اٿئي، ميڙي مان موٽڻ وقت مون چيو هو ته مري پوان ها ته ڪو ڪانڌي ٿيڻ لاءِ ته ترسي ها.... هو هاڻ تنهنجي هٿن سان مرندس ته....."

هوءَ وري اچي سڏڪن ۾ پئي. روئڻ جو آواز، ٻيلي جي چپ چاپ، نورل کي ائين لڳو، جو سمورا وٺ ٿي رٿا؛

ڪپڙ، لٿيون، ڪرڙ، پير سڀ ٿي رٿا. هاڻ لڙڪ هو پاڻ به
 روڪي نه سگهيو. هن لڙڪن کي روڪڻ به نه ٿي چاهيو.
 ”پوءِ مون سان جبل هلنديئن؟“ گهڙي اڳ اهڙو
 ڪوبه سوال هن جي ذهن ۾ ڪونه هو. گهڙي اڳ اهو خيال
 به هن کي اچي ها ته هن کي پاڻ حيرت ٿئي ها. پر هاڻ جڏهن
 هن جي روح مان اهي لفظ نڪتا، تڏهن هن کي ڪابه حيرت
 نه ٿي. هن جي اندر جا سمورا طوفان بيهي رهيا.
 ”آئون... تنهنجي... ٻڌي ٻانهي آهيان... تنهنجي گولي
 ٿي... گذارينديس!“

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”آداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي آداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پَرنڌڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جھڙيءَ طرح وٽن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن
 اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي
 وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ڀرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽
 پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪَلب
 Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سَهڪاري ۽ رِضاڪار
 بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي
 حالت ۾ پَن پاڻ هِڪڙي جي مدد ڪرڻ جي اُصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽
 غيرتجارتِي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجِٽائيز digitize
 ڪرڻ جي عَمَل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه
 ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجِٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution
 جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو
 ته ڀلي ڪمائي، رُڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ
 ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي
 هِٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش
 دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ، پُڪار سان
تشبيه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارود جي مدِ مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

.....

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ چُپن ٿا؛

.....

ڪالهه هُيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اُٿي، هي بَمَ - گولو،

جيڪي به کڻين، جيڪي به کڻين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چمَ جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پَن سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پيءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)